

Әлімбаев Т. А.

**Қоғам
және
табиғат**

Әлімбаев Т.Ә.

Қоғам және табиғат

**Қоғам мен табиғаттың өзара
әрекеттесуінің тарихи аспектілері**

Қарағанды

2023

УДК 502/504
ББК 20.1
Ә55

Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің
Ғылыми кеңесі ұсынған

Рецензенттер:

Әбілов Қ. Ж., тарих ғылымдарының докторы, профессор
Мажитова Ж. С., тарих ғылымдарының докторы,
профессор

Қарсыбаева Ж.А., тарих ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор

ISBN 978-601-7652-61-6

Ә55 Әлімбаев Т. А. Қоғам және табиғат. Қоғам мен табиғаттың өзара әрекеттесуінің тарихи аспектілері
Монография. – Қарағанды: "TengriLTD" ЖШС баснаханасы,
2023. - 364 б.

Жаһандық экологиялық дағдарыс жағдайында өткен дәуірлердегі адамның экономикалық қызметінің қоршаған ортаға әсерін зерттеу тарих ғылымының маңызды міндетіне айналуға. Осы бағыттағы арнайы зерттеулер өткеннің экологиялық дағдарыстарын зерттеп қана қоймай, адамзат пен табиғат арасындағы қайшылықтардың бастаулары мен эволюциясы туралы тарихи білім алуға мүмкіндік береді. Зерттеу әр түрлі ғылымдардың өкілдеріне арналған-гуманитарлық, қоғамдық, жаратылыстану, техникалық, жалпыға бірдей экологиялық білімді қалыптастыру мәселесін шешеді. Бұл бағылымды әртүрлі деңгейдегі студенттер (бакалаврлар мен магистрлер), жоғары оқу орындарының докторанттары мен оқытушылары пайдалана алады.

УДК 502/504
ББК 20.1

© Алімбаев Т

Мазмұны

Кіріспе	4
I тарау. Экологиялық проблемалар ғылыми зерттеу объектісі ретінде.....	8
1.1. Экологиялық мәселелерді зерттеу әдістемесі	8
1.2. Мәселенің тарихнамасы	25
II тарау. Қазақстандағы экологиялық жағдайдың ушығуы.....	45
2.1. Қазақстанның Ресейге қосылуының экологиялық салдары	45
2.2. Табиғатқа техногендік әсер етудің негізгі кезеңдері	60
III тарау. Қоғам мен табиғат арасындағы қатынастарды реттеудің мемлекеттік жүйесінің қалыптасу тарихы	83
3.1. Қазақстанда табиғатты қорғаудың мемлекеттік жүйесін қалыптастыру	83
3.2. Қоршаған ортаны қорғаудың құқықтық базасын құру.....	96
IV тарау. Қоршаған ортаның нашарлауының саяси-экономикалық себептері мен шарттары. Экологиялық апаттық аудандар	119
4.1. Экологиялық проблеманы мемлекеттік реттеу тәжірибесі	119
4.2. Арал мен Балқаштың мәселелері мен сабақтары	139
4.3. Каспий маңы аймағының экологиясы	158
V тарау. Қоршаған ортаны сауықтырудағы халықтың экологиялық ұтқырлығы.....	175
5.1. Экологиялық білім және тәрбие	175
5.2. Қазақстандағы экологиялық қозғалыстар.....	192
5.3. «Невада–Семей» қозғалысы	207
VI тарау. Қазақстан Республикасының экологиялық саясаты	224
6.1. Қазақстан Республикасында табиғатты қорғау қызметін жетілдіру жолдарын іздестіру	224
6.2. Қазақстан Республикасының «жасыл» экономикасы	265
6.3. Халықаралық ынтымақтастық.....	304
Қорытынды.....	339
Әдебиеттер тізімі	348

Кіріспе

Қазақстан Республикасында халық шаруашылығын ойдағыдай дамыту үшін қажетті табиғи ресурстардың барлық түрлері бар, алайда бұл біздің алдымызда оларды ұтымды әрі тиімді пайдалану міндеті тұрған жоқ дегенді білдірмейді. Еліміздің аумағындағы күрделі экологиялық жағдай ұзақ уақыт бойы қалыптасып келді. Республикадағы тіршілік ету ортасына зиянды әсер Қазақстанның Ресейге қосылуынан басталды. Қазақ халқының бүкіл өмір салтындағы шаруашылық жүйесіндегі күрт бұзылу өз ауқымы мен ұзақтығы бойынша орасан зор болған және әлемдік тарихта прецеденті болмаған өлкенін отарлануына байланысты болды. Жерді алып қою байырғы халықтың мүдделерін ескермей, мәжбүрлеу тәртібімен жүргізілді. Шаруаларды отарлау сонымен қатар оңтүстік аймақтардағы қазақтарда ауылшаруашылық қожалықтарының жойылуымен қатар жүрді. Патша үкіметінің отарлау саясаты Қазақстанның ауыл шаруашылығындағы дағдарысты туындатты. Үлкен масштабта жер алу, байырғы халықты шөл және шөлейт аймақтарға ауыстыру, пайдалы қазбаларды қалай болса солай пайдалану топырақ эрозиясының пайда болуына, дала көлдерінің, басқа да су объектілерінің кебуіне және аймақта экологиялық дағдарыстың пайда болуына әкелді. Республикадағы тіршілік ету ортасына одан әрі әсер ету XX ғасырдың 20-шы жылдарының екінші жартысынан басталды, ол кезде адамның табиғатпен бірлікте табиғи және үйлесімді дамуы іс жүзінде үзілді. Ерікті шешімдердің, экономика мен саясаттағы өрескел қателіктердің нәтижесінде тарихи құрылымдар жойылды. Дәстүрлі мал шаруашылығының орнына өндіруші өнеркәсіп салалары күштеп енгізілді, олар республиканы супериндустрияландыру елінде жүзеге асырылатын шикізат қорына айналдырды. Сол кездің өзінде, біріншіден, «В» тобы өз дамуында айтарлықтай артта қалды, екіншіден, «А» тобының кәсіпорын құрылыстары экологиялық салдарларды ескерусіз, ескірген технологиялар негізінде экстенсивті жолға негізделіп құрылды. Ұлы Отан соғысы жылдарында Қазақстанға өнеркәсіптік кәсіпорындар мен жабдықтардың едәуір саны

көшірілді, бұл экономиканың бір жақты дамуын одан әрі күшейтті. Бірақ, ең бастысы, бұл кәсіпорындардың көпшілігі өте қысқа мерзімде құрылды, көбінесе қаланың, елді мекеннің ортасында табиғатты қорғауға уақыт та, қаражат та болмады. Соғыстан кейінгі кезеңде ешкім табиғатты қорғау мәселелеріне ұзақ уақыт оралмады. 1950 жылдары тың және тыңайған жерлерді игеру басталды. Алайда, бұл процесс ғылыми тұрғыдан дайын болмаған. Сол кезеңдегі тыңды игеру — астық мәселесін шешудің кең жолына бағытталған еді. Республика үшін дәстүрлі мал шаруашылығына үлкен зиян келтірілді. Жер аяусыз жыртылып, үлкен аудандарда топырақ эрозиясына әкелді. 1950-1960 жылдары экономиканы дамытудағы және экологиялық саясаттағы бұрын жасалған, өрескел қателіктерді түзету үшін нақты қадамдар жасалмады. Өндірісті дамыту принципі «барлық жағдайда» үстемдік етуді жалғастырды. Қазақстанның экологиялық жағдайы 1970-90 ж. ерекше шиеленісе түсті, бірақ алдыңғы жылдардағыдай жекелеген аймақтарда емес, республиканың бүкіл аумағын қамтыды. Бұрынғы КСРО экономикасын милитаризациялау, республика аумағында жаппай қырып-жоятын ядролық, радиологиялық қаруды көп мөлшерде дайындау, сынау және сақтау қоршаған ортаға кері әсерін тигізді. Осы жылдарда бұрынғы КСРО-ның әскери-өнеркәсіптік кешенінің күш-жігерінің арқасында Қазақстанның шөл және шөлейт өңірлері әскери-өнеркәсіптік объектілердің тұтас аймақтарына: көптеген ядролық және зымыран-ғарыш полигондарына, уран кеніштеріне және т.б. қарқынды түрде айналды. Бүгінгі таңда елдің үлкен аумақтарындағы топырақ, жер асты және жер үсті сулары, егістік жерлер, егістік жерлер мен жайылымдар улы қалдықтармен ластанған [1]. Семей ядролық полигоны әлемдегі ең ірі нолигон, аумағы жағынан көптеген мемлекеттердің көлемімен салыстыруға болады, ауданы – 18,5 мың шаршы шақырым. Онда 470 жарылыс болған, бұл бұрынғы КСРО жүргізген барлық ядролық қару сынақтарының 70% құрайды. Осылайша, адамдардың денсаулығы мен табиғатқа үлкен зиян келтірілді. Тағы бір жаһандық проблема Арал теңізінің жойылуы, оның нәтижесінде 4 миллионнан астам адам тұратын

кең Орта Азия аймағының экологиялық тепе-теңдігі бұзылған. Каспий теңізі ауданындағы экологиялық жағдай оның деңгейінің көтерілуіне байланысты шиеленісе түсуде. Қазақстанның көптеген аудандарында ересек тұрғындардың аурулары мен балалар өлім-жітімі артып, жалпы өмір сүру ұзақтығы қысқаруда. Қалыптасқан сыни экологиялық жағдай жұртшылықты, жазушылар мен журналистерді іс-әрекетке итермеледі. Сексенінші жылдардың ортасынан бастап республикада Аралды, Балқашты құтқару комитеттері, қоршаған ортаны қорғау үшін экологиялық қозғалыстар құрылып, табиғатты қорғау жөніндегі бағдарламалар әзірленді. 1989 жылы «Невада-Семей» қозғалысы құрылды. Қазіргі уақытта табиғатты пайдаланудың жеткіліксіз ойластырылған стратегиясының, шаруашылықтың экстенсивті дамуының, стихиялық нарықтың біздің өмірімізге тез басып кіруінің салдарынан республиканың табиғи ортасының тозу процестері жалғасуда. Оның ең жарқын көріністері – аумақтардың шөлейттенуі, су ресурстарының сарқылуы, атмосфераның ластануы, қауіпті табиғи құбылыстардың жандануы. Қазақстанның көптеген аудандарында жағдайдың күрделене түскені соншалық, егер пәрменді шаралар уақтылы қабылданбаса, экожүйенің дамуын болжау және басқару мүмкіндігін бақылаудан алып тастауға болады. Табиғи ортаның тұрақсыздануының салдары адам денсаулығы үшін де қауіпті. Экологиялық дағдарыс аймақтарында олар қазірдің өзінде пайда болды. Табиғи ортаның техногендік әсерлерге осал, тұрақсыз қазіргі жағдайында Қазақстанда ластанудың айқын сипатымен ерекшеленетін бірнеше өңір құрылды. Мысалы, Орталық Қазақстанда — көмір-энергетикалық, Шығыста — қорғасын, мырыш және күшән, Оңтүстікте — фосфор-қорғасын, Батыста — хром провинциясы. Бұл ретте атмосфераға шығарылатын барлық шығарындылардың 80%-ға жуығы автокөліктен шығатыны туралы айтпағанда, атмосфераның негізгі ластанушылары энергетика, кара және түсті металлургия, көмір және мұнай өнеркәсібі кәсіпорындары. Қазақстандағы ауыз судың тек 30%-ы санитарлық-гигиеналық нормаларға сәйкес келеді. Дәуірдің сын-кәтеріне жауап бере отырып, мемлекет

жана күрделі міндеттерді қояды және шешеді, өз қызметінің әртүрлі бағыттарына, соның ішінде экологиялық саясатқа жана көзқарастарды анықтайды, оның басты мақсаты адамның табиғи өмір сүру ортасымен өзара іс-қимылын оңтайландыру, бұрынғы стереотиптерден, технократтық тәсілдерден бас тарту, экономикалық өсуге кез келген жағдайда қол жеткізуге ұмтылу болып табылады. Сондықтан экономикалық өсімді әлеуметтік даму үдерістерімен және экологиялық қауіпсіздікпен өзара байланыста ғана қамтамасыз ете отырып, декларацияда – РИО қағидаттарын берік ұстану аса маңызды. Бүгінгі күннің шындықтары бізді қоғам мен табиғат арасындағы антагонизмді жоюға барынша күш салуға міндеттейді, экономикалық қызметтің барлық түрлерін шектеулі табиғатты пайдалануға ауыстыру қажет: бір жағынан аумақтар мен ресурстарды шектеу, екінші жағынан табиғи аумақтарды резервтеу. Табиғи және экономикалық кешендердің осы екі құрамдас бөлігі тепе-теңдік негізде теңдестірілуі керек. Көптеген көрнекті ғалымдардың, саясаткерлердің және қоғам қайраткерлерінің пікірінше, Қазақстандағы экологиялық ахуал сындарлы кезеңге жетті. Сондықтан экологиялық проблемаларды шешудің жолдарын іздеуді жандандыру, қоғам мен табиғат қатынастарын реттеудің тарихи тәжірибесін жан-жақты зерттеу өзекті және өзекті ғылыми-практикалық міндеттер ретінде қарастырылады.

I Тарау. ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАР ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ ОБЪЕКТИСІ РЕТІНДЕ

1.1. Экологиялық мәселелерді зерттеу әдістемесі

Қоғам тарихын зерттей отырып, тарихи ғылымдардың адамзат қоғамындағы қоршаған ортамен өзара іс-қимылының дәуірден дәуірге дейінгі күрделі және өзгермелі формаларын елемеуге болмайды. Қоғам дамуының әртүрлі тарихи кезеңдерінде ол бірқатар факторлардың – тұтастай алғанда барлық табиғатты пайдалануға қуатты әсер ететін өнеркәсіптің, жерді пайдаланудың даму ауқымдарына сәйкес дамыды. 1980 жылдардың соңында әлемдік қоғамдастық («Бруттланд» құжаттарында, БҰҰ-ның Қоршаған орта және даму жөніндегі конференциясының материалдарында және т.б.) биосфераның тозған өзгерістеріне алып келмейтін тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін даму ретінде айқындалатын тұрақты даму туралы түсінік қалыптастырды. Бұл ретте орнықты даму деңгейіне шығу қазіргі ұрпақтың ұтымды және экологиялық негізделген қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік береді. Орнықты дамуға көшу ойлаудың түбегейлі қайта бағдарлануын және «аса жаңа» — адамның ноосфералық ойлауының пайда болуын талап етеді, оның көмегімен өркениеттің ноосфералық таңдауын тек іске асыру және бүкіл әлемдік қоғамдастықтың орнықты даму жолына көшүінсіз елестете алмайтын ноосфераға өзінің қазақстандық жолын жалғастыру мүмкін болады. Біздің қоғамтану әдебиетімізде дамудың қалыптық қатарына басты назар аударылып, ноосфера мәселелері ғылыми ізденістің шет жағында қалды. Мәдени көзқарас басым болған қоғамтанушыларға қарағанда адами дамудың терең мәнін көрді. Қоғамдық-экономикалық формациялар, өндіріс тәсілдері, таптық тәсіл және т.б. ауысуының өзі прогрестің жүйелі және іргелі (конвергентті) пайымдауына тосқауыл қойды.

Сонымен қатар, адам шыққан және салыстырмалы түрде көрініс ретінде ерекшеленетін табиғат бастапқы болып

табылатыны ескерілмейді. Ал екіншілік экономика, өндіріс болып табылады. Бірақ бұл тарихи шындық, анық, марксизм классиктерінің беделінің әсерінен ұмытылды. Қоғам адам өмірінің барлық салаларын – экономикалық, әлеуметтік, саяси, идеологиялық, мәдени, экологиялық және т.б. ұштастыруды білдіретін күрделі әлеуметтік– экономикалық жүйе болып табылады. Қоғамның тұрақты дамуы барлық салалар тепе-теңдікте, өзара үйлесімді іс-қимыл жасайды және адамның әлеуетті мүмкіндіктерін неғұрлым толық ашу, оның өзін-өзі іске асыру үшін жағдай жасайды деп болжайды. Осыған байланысты елдің «тұрақты дамуы» деп қоғамның әлеуметтік және саяси тұрақтылығын, табиғатты ұтымды пайдалануды және экологиялық қауіпсіздікті, сондай-ақ экономикалық тиімділікті қамтамасыз ететін даму түсініледі. Елдің орнықты даму стратегиясын әзірлеудің негізгі құралы бағдарламалық–нысаналы тәсіл болып табылады.

Бағдарламалық–нысаналы тәсіл БҰҰ конференциясы қабылдаған орнықты дамудың негіз қалаушы қағидаттарын неғұрлым немесе одан да аз толық іске асыруға мүмкіндік береді. Қоғам мен табиғаттың өзара іс-қимылы бұрынғыға қарауды көздейді, өйткені табиғатқа антропогендік әсер қоғамдық дамудың барлық сатыларында орын алды. Қазіргі адам өмір сүретін табиғи-географиялық орта – оның антропосоциогенез дәуірінде кетіп бара жатқан қайта құру қызметінің нәтижесі. Қоғам мен табиғаттың өзара әрекеттесу заңдылықтарын зерттеу – адам экологиясын кешенді зерттеудің маңызды бөлігі.

Әр түрлі тарихи дәуірдегі қоғам мен табиғат арасындағы өзара іс-қимыл, осы үдерістерге тән және жаһандық немесе аймақтық маңызы бар жалпыға бірдей заңдылықтарды бөлу, «қоғам–табиғат» жүйесінің даму үрдістерін анықтау — адам мен биосфераның өзара іс-қимылының қазіргі экологиялық проблемаларына және дұрыс көзқарастың кепілі. Тарихи экология мәселелеріне жүгіну қоғамдық эволюция процесін терең тану тұрғысынан гуманитарлық ғылымдардың өз міндеттері тұрғысынан да маңызды, өйткені табиғат тарихы мен адамдар тарихы өндіріс тәсілдерінің прогрессивті ауысуымен

өзара байланысты – адамзат тарихын танудың қажетті элементі. Табиғатты еңбекпен түрлендіру, оның заттары мен энергиясын қоғам қажеттіліктеріне бейімдеу — адамзат тарихының негізі.

Қоғамның табиғи детерминация басым жүйелерден әлеуметтік-тарихи детерминация басым жүйелерге көшу проблемасы нақты тарихи тұрғыда жалпы методологиялық және теориялық аспектіде бірқатар философиялық жұмыстардың одан әрі әзірленуін талап етеді. Материалдық өндіріс - қоғам мен табиғаттың өзара іс-қимылының негізгі, бірақ жалғыз емес және толық емес нысаны, ол тарихи процестің әртүрлі жақтарын қамтиды. Бұл өзара іс-қимылды зерттеудің маңызды аспектісі, атап айтқанда, тетіктері табиғи-географиялық ортаға бейімделудің ерекше, таза адами тәсілі болып табылатын мәдениет саласындағы әлеуметтік және табиғи өзара байланысты ашу болып табылады. Этноның әлеуметтік-мәдени феномен және нақты жаратылыстану-географиялық орта ретіндегі өзара байланысы, этникалық мәдениеттердің ежелгі заманнан қазіргі уақытқа дейінгі экологиялық функцияларының өзгеруі теориялық және нақты тарихи тұрғыдан өте өзекті және маңызды болып саналады. Экологиялық маңызды тәжірибені сақтау тәсілі ретінде қазақ халқының этномәдени дәстүрлерін, өткен тарихи кезеңдерін талдау пайдалы. «Қоғам мен табиғаттың өзара қарым-қатынас мәселесін санада «адам-табиғат» бейнелеу, адамның табиғатқа белгілі бір адамгершілік және эстетикалық қарым-қатынасын тәрбиелеу тұрғысынан да зерттеу қажет» [2]. Экологиялық жағдай кез келген тарихи кезеңде технологиялық ғана емес, әлеуметтік жағынан да болады. Адам мен табиғаттың өзара әрекеттесу нысандары қоғамдық қатынастардың сипатына байланысты.

Қазақстандағы қазіргі экологиялық дағдарыс — бұл орталықтың отарлық саясаты, оны өндірудің мақсаты шикізатты барынша көп сорып алу болды, ал табиғат пайдалану объектісі болды. Кеңес жүйесі адам мен табиғатты иеліктен шығару шегіне жетті, олардың органикалық бірлігін бұзды. Экологиялық проблеманы зерттеудің факторлық тәсілінің мәні оның пайда болу сипатымен анықталады. Ол бір себеп емес, өзара байланысты факторлардың жиынтығымен байланысты.

Олардың бірі себептер, басқалары – жағдайлар, үшіншісі – ықпал ететін жағдайлар, төртіншісі – ілеспе және т.б. рөл атқарады.

Экологиялық проблеманы зерттеу процесінде бұл факторлар бір-бірінен бейберекет емес, осы құбылыстың диалектикалық түсінігіне жауап беретін белгілі бір көзқарас жүйесінде окшаулануы тиіс. Тарихи-экологиялық зерттеулер процесінде факторлық тәсілді әртүрлі деңгейлерде қолдануға болады: жаһандық, жалпы әлеуметтік, аймақтық, жергілікті. Орталық Қазақстанның мысалында оны пайдалану мүмкіндігін көрсету үшін өңірлік деңгейде тоқталайық. Бұл деңгейде «толассыз» жалпы әлеуметтік факторларға жергілікті табиғи, климаттық жағдайларға, сондай-ақ өңірдің өндірістік-техникалық, экономкалық және әлеуметтік даму ерекшеліктеріне байланысты жаңалары қосылады. Осы аймақтағы экологиялық қауіптің артуына ықпал ететін табиғи факторларға ең алдымен, ірі өнеркәсіптік қалалардағы «жел бағыты» найда болу үшін қолайлы әдістеме үстем болатын оның географиялық ерекшеліктерін жатқызуға болады. Мұнда өндірістік-техникалық және экономикалық факторларға мыналар жатады: қалаларда өнеркәсіптің жоғары шоғырлануы, урбанизацияның елеулі дәрежесі, құрылыс индустриясының қуатты дамуы, автокөлік санының өсуі, ауыл шаруашылығында тыңайтқыштарды кеңінен пайдалану, сондай-ақ көмір, түсті және қара металдарды өндіру мен қайта өңдеумен байланысты кәсіпорындардың көп болуы. Әлеуметтік тұрғыдан алғанда, Орталық Қазақстандағы экологиялық жағдай кәсіпорындардың бір бөлігі соғысқа дейінгі және соғыстан кейінгі жылдары пайда болуымен байланысты. Қалалар құрылысы мен өндірістерді орналастыру кезінде жіберілген қателер де белгілі бір мәнге ие. Осы өңірдегі экологиялық жағдайға теріс әсер ететін әлеуметтік факторлардың тізбесі көрсетілген жоқ. Оларға сондай-ақ қалаларда халықтың шоғырлануын, көші-қон процестерін, кәсіпорындарда кадрлардың тұрақтамауын жатқызуға болады.

Сонымен қатар, Орталық Қазақстанда республиканың егемендігін алуға байланысты экологиялық проблемаларды шешу үшін елеулі мүмкіндіктер бар. Олар аз қалдықты және

қалдықсыз технологиялық процестерді құру, су айналым циклдарын енгізу, тазарту құрылыстарын салу, экологиялық зерттеулерді дамыту, ғылымның өндірістік практикамен байланысын күшейту және т.б. процесінде іске асырылады. Экологиялық проблеманы зерттеудің факторлық тәсілі объективті және субъективті факторлардың диалектикалық өзара байланысын, олардың әрқайсысын олардың шынайылығына, қоғам — қоршаған орта жүйесіндегі рөліне сәйкес бағалауды көздейді. Объективті факторларды абсолюттендіру субъективті белсенділіктің төмендеуін, экологиялық қауіпті еңсеру бойынша белсенді іс-қимылдарға қабілеттілікті күрт шектеуді, экологиялық пессимизмнің қалыптасуына ықпал етуді тудыруы мүмкін: субъективті факторларды абсолюттендіру, керісінше, ақталмаған оптимизмді, экологиялық проблеманы волюнтаристік шешуге ұмтылуды тудыруы мүмкін. Бірде-біреуі экологиялық қауіпті еңсеруге ықпал етпейді. Негізгі факторлардың бірі – факторлардың жалпы қатысуының ішінен маңызды болып табылатын факторларды таңдау, яғни олар берілген объектінің немесе оның ішкі жүйелерінің беталысына шешуші әсер етеді. Мысал келтірейік. Осы жағдайда енгізілген бір немесе басқа зиянды заттардың әрекеті дененің айтарлықтай реакциясын тудырмайтын кезде жалпы ластану жағдайы бар. Дегенмен, бұл заттың мөлшерінің артуы арқылы ол жаңа сапаға өтеді, онда бұл зат (немесе басқа да фактор) денеге айтарлықтай теріс әсер ете бастайды және ауруды тудырады. Жамбыл облысының фосфор тыңайтқыштарын өндіретін химиялық зауыттары атмосфераға күкірт оксидтерін, фторлы қосылыстарды, аммиак, фосфат шаңын және т.б. таратады. Мәселен, Тараздың әрбір тұрғынына шаққанда жыл сайын жарты тоннадан астам технологиялық шаң мен улы газ атмосфераға шығарылады. Қаланың тұрғын аймағында 1985 жылы 1977 жылмен салыстырғанда күкіртті ангидридпен газдану 2,3 есе өсті және ШРК (шектеу рұқсат етілген концентрация) 38 есе артты, әрине, осыған байланысты өкпе және басқа да аурулардың саны төрт есе өскен [3].

Жоғарыда айтылғандардан экологиялық қауіптілікті ұғыну және оны еңсеру стратегиясын анықтау үшін салдардың

күмәнсіз әдіснамалық мәні туындайды. Экологиялық салдарлар «адам –қоршаған орта» жүйесінің әртүрлі мән–жайларымен (елеусіз, тіпті ғарышқа дейін) негізделген өзгерістерін білдіреді. Экологиялық проблема теріс экологиялық салдардың шоғырланған көрінісі ретінде емес. Бұл салдарды болжай білу маңызды, өйткені қоғамның өз іс-әрекеттерінде тек қазіргі кездегі тікелей әсерге ғана емес, болашақта туындауы мүмкін оқиғаларға да бағдар бере отырып, оларды дер кезінде алдын алу қабілеті осы шеберлікке байланысты. Осы жерден әлемнің неғұрлым танылуына ықпал ететін әдіснамалық тәсілдердің барлық арсеналын пайдалану қажеттілігі туындайды, демек, жақын және бөлек салдарды ескере отырып, оның қайта құру керек болды.

Экологиялық мәселені зерттеу барысында пайдаланылуы мүмкін әдіснамалық тәсілдердің қатарында гуманистік тәсілді атауға болады. Өйткені, экологиялық мәселе, басқа да терең әлеуметтік мәселелер сияқты, жалпы адамзаттық аспектіге ие. Оның шешімі қазіргі кезеңде әлеуметтік міндеттерді шешуге байланысты, жалпы адамзаттық мәдениеттің көптеген жақтарын, жалпыадамзаттық құндылықтар мен мүдделерді елеулі түрде қозғайды. Қоршаған орта — мемлекеттердің және ғаламшардағы бүкіл адамзаттың өміршеңдігі оның жағдайына байланысты екендігі осындай шындық. Мұнымен адамдардың мүддесіне экологиялық проблеманы шешу үшін күрестің дәйектілігі, сондай-ақ адамдардың өмір сүруінің негізгі жағдайларын сақтау үшін ақылға қонымды ымыраға қол жеткізу қажеттігі анықталады.

Жалпы қабылданған мағынада адам сүйгіштікті білдіретін гуманизм ұғымы гуманистік көзқарас негізінде тұрған негізгі түсінік болып табылады. Ең бастысы, табиғатты табысты игеру және оны өзгертудің теріс салдарын еңсеру тәжірибесінен қалыптасқан адамның қоршаған табиғатпен ұтымды қарым-қатынасының оң тәжірибесі болды. Онсыз жалпы адамзаттық құндылықтардың прогресі мен жинақталуы мүмкін болмас еді.

Гуманистік көзқарас адам жүйесіндегі құндылықтар — қоршаған орта ретінде адамға назар аударады. Бұл қоршаған орта төмен бағаланбайды дегенді білдірмейді. Бірақ

соңғысының құндылығы адамға қаншалықты оңтайлы қызмет ететінін анықтайды. Осы әлеуметтік–экологиялық қызметтің басты бағыты кейде кейбір зерттеушілердің жұмыстарында кездеспейді, көбінесе басты назар мәселенің жаратылыстану–ғылыми жағына аударылып, негізінен биожүйелерге қауіп төндіретін қатерлерге көңіл бөлінеді.

Табиғи эокжүйелер, сөзсіз, адамнан қорғауға лайық, бірақ ... адам үшін, өйткені қоршаған ортаны қорғау және оңтайландыру туралы айтқанда, біз, бірінші кезекте, адамның тіршілік жағдайын сақтау мен жақсартуды білдіреді.

Гуманистік көзқарас сананы экологияландыру процесін алдын ала анықтайды. Ол шын мәнінде екі үдерістен тұрады: объективті жағдайлардың қысымымен және оларға бейімделумен жүзеге асырылатын сананы стихиялық экологияландыру және адамдар санасына мақсатты әсер ету, табиғатқа тұтынушылық қарым–қатынасты дәйекті түрде еңсеру және тұлғаның белсенді әлеуметтік–экологиялық ұстанымын қалыптастыру. Әлеуметтік–экологиялық стратегия сол және басқа да процестерді ескереді, бірақ ол бірінші кезекте экологиялық сананы белсенді қалыптастыру процестеріне сүйенуі тиіс. Экологиялық сананы нормалау утилитарлық–қажетті және экологиялық тұрғыдан мақсатқа сай қайшылықтарды жоюға бағытталған. Ол бізді қоршаған биосфераның алуан түрлі экологиялық байланыстары мен тұтас сипатын ескере отырып, табиғи байлықтарды оңтайлы, кешенді пайдалануға бағыттайды. Экологиялық сана қоршаған ортаны (әлеуметтік және табиғи) өзара байланыс пен өзара әрекеттестікте, алуан түрлілік пен бірлікте, адам табиғатта шығаратын жақын өзгерістер диалектикасында және олардың салдары алыс жатқан қоршаған ортаны қамти білуді көздейді.

Халық пен қоршаған орта арақатынасының рөлін анықтайтын мәселелер кешеніне назар аудару қажет. Мысалы, экологиялық қолайсыз аудандарда соңғы 20 жылда тұратындар саны бірнеше есеге азайды, мәселен, Қызылорда облысынан Қазақстанның басқа аймақтарына 100 мыңнан астам адам кетті [4]. Аталған мәселелерді жариялау көші–кон процестерін түсіну, денсаулық сақтау шараларын жүзеге асыру және т.б. үшін

маңызды. Зерттеу жұмысында көрсетілген бағытты дамыту табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану және экологиялық процестерді басқару проблемаларын табысты шешуге, сондай-ақ қазіргі экологиялық жағдайды шынайы бағалауға және оны ғылыми болжауға ықпал етуі мүмкін.

Адамның табиғи және әлеуметтік өзара байланысына катысты проблемалардың жиынтығы өзекті және көп жағдайда өз шешімін күтетін мәселе болып қала береді. Бұл салада жаратылыстану ғылымдарының мамандары белсенді жұмыс істеді. Қоғамдық пәндер өкілдері тек жекелеген мәселелерге ғана назар аударды (проблеманың тарихнамасын қараңыз), бір формациядан екінші формацияға көшу кезінде қалыптасқан адамның сипаттамаларының өзгеруі, өкінішке орай, әлі терең зерттеу объектісі болған жоқ.

Тарихи экологияны зерттеудің негізгі бағыты, қоғамдық эволюцияның әртүрлі сатыларында қоғам мен табиғаттың өзара іс-қимыл заңдылықтарын ашу болып табылады. Сонымен қатар, өткен жылдардың экологиялық тәжірибесін зерделеу да маңызды. Мысалы, қазақтардың көшуі, табиғатқа ұқыпты қарау және т.б.

Шаруашылық қызметтің әртүрлі түрлері мен нысандарының және жаратылыстану-географиялық ортаның өзара байланысын, қоныс аудару циклдерінің табиғи циклдарға тәуелділігін талдау, осы ландшафт үшін қолайлы шаруашылық-мәдени типтерді, олардың аймақтық және жергілікті нұсқаларын анықтау, өндірістің әртүрлі тәсілдері мен шаруашылық нысандары кезінде табиғатқа антропогендік әсердің оң және теріс нәтижелерін есепке алу, өткен жылдардың экологиялық дағдарыстар сипаты және олардан шығу тәсілдері практикалық шаруашылық міндеттерді шешу үшін пайдалы болуы. Табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану және адам мен табиғаттың өзара іс-қимылын ғылыми болжау тұрғысынан бұрынғы табиғат пайдалануды әлеуметтік реттеу тетіктерін зерттеу қызығушылық тудырады.

Аталған проблемаларды әзірлеудің теориялық және әдіснамалық принципі қоғам мен табиғатты жүйелі талдау тұрғысынан өз заңдары бойынша жұмыс істейтін, бірақ өзара

тығыз байланысты, өзара іс-қимыл жасайтын бөліктер ретінде болуы тиіс.

Экологиялық атау алған тағы бір тәсілге тоқтала кетейік. Бұл тәсілдің ерекшелігі оның негізгі түсінігі бір ғана емес, жеке алынған ұғым емес. тұтас ғылым атауы – ағзаның түрдің, популяцияның қоршаған ортамен өзара байланысын зерттейтін экология болып табылады. Экология шеңбері экологиялық проблеманың әлеуметтік аспектілерін зерттеу есебінен едәуір кеңейгендіктен, тәсілдің атауы осы жағдайды ескере отырып нақтылануы тиіс. Әңгіме экологиялық емес, әлеуметтік-экологиялық көзқарас туралы болып отыр. Мұндай тәсіл экологиялық проблеманы оның жаңа – әлеуметтік деңгейін ескере отырып, зерттеуге бағытталуы қажет.

Мұндай тәсілдің мақсаты қоғам мен қоршаған орта арасындағы өзара байланыс жүйесін жан-жақты зерттеу және оңтайландыру болып табылады. Зерттеу процесін ғана емес, оның соңғы өнімін – қоршаған орта, оның өзара байланысы мен даму үрдістері туралы білуді анықтайтын осы тәсілге тән ерекшеліктерді бөліп көрсетуге болады. Атап айтсақ:

- қоғам орталық объект ретінде және қоршаған орта арасында тығыз өзара байланыс пен өзара тәуелділік бар деген фактіге осы көзқарас үшін түбегейлі бағдар;

- қоғамға табиғатқа билік етуді қамтамасыз ететін әлеуметтік процестердің сапалық өзгешелігін есепке алу;

- қоғам табиғатта тұрған феномен емес екенін түсіну, ол табиғатта бар және оның заңдары мен процестеріне байланысты;

- қоғам мен қоршаған орта арасындағы барлық өзара байланыс кешенін жан-жақты қарау қағидаты;

- «қоғам-қоршаған орта» жүйесіндегі байланыстардың барлық алуан түрлілігінен негізгі (өндірістік) байланыстарды бөліп көрсете білу, олардың барлық басқа байланыстарға қатысты, соңғылардың салыстырмалы дербестігі мен белсенділігі кезіндегі айқын рөлін ескере отырып;

- қоршаған ортаға антропогендік әсерді жақын арада ғана емес, сондай-ақ алыс салдарларды болжау;

- қоршаған орта жағдайының елеулі өзгерістеріне қатысты қабылданатын шешімдер үшін ерекше жауапкершілік.

Экологиялық проблемалар жаһандық ауқымға ие, бүкіл адамзаттың мүдделерін және қоғам өмірінің барлық маңызды жақтарын қозғады, адамзатты балама ретінде қойды: өмір сүру жағдайын жақсарту жолымен немесе экологиялық апатқа бару. Экологиялық қауіп тудыратын факторлардың айтарлықтай өзгеруі еді. Олардың ең маңыздысы ғылыми-техникалық революция болды. Антропогендік қызметті бірнеше рет күшейте отырып, ол бүкіл әлемдегі экологиялық жағдайға терең әсер етті.

Ядролық қару-жаракты пайдалануға, орталықтың Қазақстанға қатысты отарлық саясатына, республика экономикасының шикізаттық бағытына байланысты бірқатар теріс үрдістер күрт анықталды. Мұның бәрі республиканың экологиялық проблемасына әсер етпеуі мүмкін емес, өйткені соңғысы оқшау емес, барлық басқа проблемалармен тығыз байланыста және оны шешу айтарлықтай дәрежеде олардың шешіміне тәуелді болады.

Экологиялық қауіптілікті арттыруға қалдықтарды дәйекті қайта өңдеумен өндірістік тізбектерді құруға, шикізатты кешенді пайдалануға, қоршаған ортаны қорғау бойынша бірлескен күш-жігерді жүзеге асыруға кедергі келтіретін ұйымдастырушылық, ведомстволық және өзге де кедергілер ықпал етеді. Экологиялық қауіп ведомстволық және ұйымдық-құрылымдық қалқаларды білмейді және онымен күрес барлық кәсіпорындардың, ұйымдардың, сондай-ақ дәрежесіне қарамастан бүкіл қызметтердің күш-жігерімен жүргізілуі тиіс. Бұл бөлімдерді женудің тиімді құралы басқару процесін жетілдіру болып табылады.

Экологияландырудың ықпалымен саяси қызмет саласы да бар. Саясат мемлекетшілік, сондай-ақ халықаралық ауқымдағы экологиялық мүмкіндіктермен көбірек есептеледі, әлеуметтік-экологиялық қызметтің стратегиялық міндеттеріне барынша бағдарланады. Өз кезегінде, экологияландырудың өзі саясатқа айналады, сондықтан қазір табиғи байлықтарды ұтымды беру және қоршаған ортаны оңтайландыру мақсатында мемлекеттік аппараттың, қоғамдық ұйымдардың, барлық әлеуметтік-экономикалық тетіктің көмегімен жүзеге асырылатын дәйекті іс-

қимылдар жүйесі ретінде экологиялық саясат туралы айтуға болады. Онда сыртқы және ішкі жақтарды бөліп көрсету қажет. Сыртқы экологиялық саясат – мемлекеттің экологиялық мүдделерін халықаралық аренада жүзеге асыруға және оның мемлекетаралық және жаһандық маңызы бар экологиялық мәселелерді шешуге қатысады. Мысалы, Арал проблемасын және Семей ядролық полигонының салдарын халықаралық қауымдастық негізінде ғана шешуге болады, бұл туралы 1997 жылғы 24 маусымда БҰҰ Бас Ассамблеясында сөйлеген сөзінде Н.Ә. Назарбаев айтып өткен.

Ішкі экологиялық саясат — бұл мемлекет шегінде экологиялық қауіпті еңсеруге және қоршаған ортаны оңтайландыруға бағытталған саясат. Осы саясатты жүзеге асыра отырып, мемлекет басқару аппаратының, қоғамдық ұйымдардың, бұқаралық ақпарат құралдарының едәуір бөлігін пайдаланады. Егеменді Қазақстанның экологиялық саясаты биологиялық әртүрлілікті міндетті түрде сақтау шартымен адам үшін қолайлы тіршілік ету ортасын оңтайлы деңгейде қамтамасыз етуге және қолдауға сүйенеді. Оның негізі өндірістің оңтайлы дамуы, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану және қоршаған ортаны қорғау негізінде адамдардың өмірі үшін қолайлы жағдай жасау стратегиясы қаланған [5].

Тәжірибе көрсеткендей, қоғам мен табиғат арасындағы қарым-қатынастың шиеленісу дәрежесі, осы қоғам мүшелерінің экологиялық мәдениетінің жалпы деңгейі және т.б. оған іргелі әсер етеді. Кеңес үкіметі жылдарында қоғам дамуының басты жолдарын анықтаған партия, кеңес органдарының көптеген құжаттарында Қазақстанда табиғат пайдалануды қалыптастырудың күрделі жолын байқауға болады. Бірінші кезеңде құнды табиғи объектілерді құтқару бойынша шұғыл міндеттерді шешуге тура келді, бұл қорықтар мен қаумалдар ұйымдастыру нысанын қабылдады.

Мемлекеттік биліктің нығаюына қарай жерді, орман, су пайдалануды және жер қойнауын пайдалануды реттейтін табиғат қорғау құқығының негіздерін жасау процесі, жануарлар мен өсімдіктер әлемін сақтау мәселелері көтерілді. Республиканың табиғи ресурстарына қарқынды зерттеу

жүргізілді, жаңа өңірлер игерілді, сол кезеңдегі тез өсіп келе жатқан қалалардың салыстырмалы түрде аздаған проблемалары шешілді және т.б. Сонымен қатар, көптеген қазіргі заманғы зерттеушілер, бесжылдық, Ұлы Отан соғысы жылдарында және соғыстан кейінгі экономиканы қалпына келтіру жылдарында біздің еліміздің дамуының ерекше жағдайлары, материалдық ресурстардың шектеулілігі өткір сезілген кезде, кейде экологиялық салдарларды тиісті есепке алмай, қандай да бір шаруашылық проблемаларды шешу қажеттілігін талап етті деп санайды. Басшы кадрлармен табиғатты қорғау мәселелерін олардың жеткіліксіз экологиялық мәдениетінің салдары ретінде бағаламауы да маңызды рөл атқарды.

Әрине, кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында экология болған жоқ, төтенше жағдайларда табиғи ресурстардың жетіспеушілігі (күйреу, соғыс және т.б.), басшылықтың экологиялық білімінің төмен деңгейі табиғатты қорғау мәселелерін шешуге идеологиялық мотивтердің басып кіруін толықтырды. Сонымен қатар, жеке тұлғаға табыну ел өмірінің заңына айналған кезде, табиғат пайдаланудың барлық кешенінде бағдарлар айтарлықтай өзгереді. Капиталистік әлеуметтік қатынастардың социалистік қатынастарға айналуы Сталин және оның қоршаған ортасы біржақты, схемалық түрде түсіндірілді. Олар жеңілдетілген формулаға дейін азайтылды: индустрияландыру, ұжымдастыру, мәдени революция. Индустрияландыруды Сталин, ең алдымен, социалистік өнеркәсіпті құрудың таза техникалық міндеті деп ойлады. Ұжымдастыру — «жоғарыдан» басқарылатын мемлекеттік кәсіпорындар типі бойынша шаруа қожалықтарының мәжбүрлі бірлестігі. Сол қарапайым, утилитарлық түрде мәдени революция деп айтылды.

Ел басшылығы табиғатқа қатысты «қатан» позицияларға ие болды, демек, бірінші бесжылдықтармен табиғатқа «шабуыл» ұранының пайда болуы әбден заңды. Социализмді құрудың сталиндік тұжырымдамасы кез келген бағамен осы жоспарлар мен табиғатты құрбан етті. Материалдық-техникалық бекітілмеген табиғи ресурстарды игеру ауқымының тез өсуі адамды жалпы емес пайдалануға алып келді. Осыдан —

ГУЛАГ-тың бірінші лагерлері, төменгі өмір сүру деңгейі пайда болды. Өз кезегінде, адамның «бағасының» төмендеуі (оның өмірі ғана емес, сонымен қатар, жоғары құндылық болып табылатын тұлға болып табылатын нәрсе) табиғаттың «бағасының» төмендеуіне әкелді. Сонымен қатар ұжымдастыру шаруа қожалығынан жерді күштеп алып, жерді пайдалануды «иесіздендіруді» жүзеге асырып, жер үшін жеке жауапкершілік шарасын төмендетті.

Қазақстан осы жылдары, патша жылдарындағы сияқты, өнімді өткізу колониясы ретінде шикізат базасы ретінде қарастырылды. Семейде және Қазақстанның басқа да аудандарында ядролық қаруды сынау басталды. Кейінірек, 1950-60 жылдары еліміздің көптеген өңірлерінде экологиялық ахуалдың нашарлау процесі айтарлықтай біліне бастады. Ол экономикадағы, ішкі және сыртқы саясаттағы, мәдениеттегі, рухани саладағы 1950 жылдардың ортасында күрт белгіленген дағдарыстық үрдістердің жалпы арнасында өтті. Қазақстанда тың және тыңайған жерлерді игеру бірқатар келеңсіз сәттерді, бірінші кезекте, жерді пайдаланудың экологиялық ұтымдылығын анықтады.

Жалпы көрсеткіштерге бағытталған әкімшілік-командалық жүйе, жеке адамдардың бастамасын басып, экономикалық байланыстардың өсіп келе жатқан алуап түрлілігін енді қамти алмады, ол сөзсіз экологиялық қолайсыздықтың өсуіне әкелді. Алып шаруашылық тетікті басқарудың қайталанбастығы әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай табиғатты сақтау, қоршаған ортаның ластану деңгейін төмендету бойынша түбегейлі шаралар жүргізу мүмкін болатын экономиканың қарқынды даму стратегиясына көшуге кедергі келтірді.

Бұл үрей туғызатын тенденция жетпісінші жылдары одан да күшейіп, тиісті шаралар қабылдауды талап етті. Егер алдыңғы екі онжылдықта ауыл шаруашылығын химияландырудың жылдам қарқынына, қалалардың өсуіне, өнеркәсіптің дамуына байланысты экологиялық проблемалары барлық жерде сезілсе, олар алаңдаушылық пен дабыл тудыра бастады. Осы мәселелер шеңбері бойынша көтерілген нікірлер

КОКП ОК мен КСРО Министрлер Кеңесінің 1972 жылғы 23 желтоқсандағы «Табиғатты қорғауды күшейту және табиғи ресурстарды пайдалануды жақсарту туралы» қаулысының қабылдануына алып келді. Мұндай ауқымда табиғат қорғау міндеттері кеңестік биліктің алғашқы жылдарында ғана көтерілді. Сол кезде табиғатты қорғау органдарының бәрін қамтитын жүйесін құрудың көптеген идеялары іске асырылмаған, өнеркәсіпті дамытуға, табиғи ресурстарды ғылыми зерттеуге және т.б. тікелей байланысты жекелеген бағыттарға бөлінген.

1975 жылдан бастап әлеуметтік-экономикалық дамудың жыл сайынғы жоспарларына «Табиғатты қорғау» міндетті бөлімі кірді, 1978 жылдың 1 желтоқсанында КОКП ОК және КСРО Министрлер Кеңесі «Табиғатты қорғауды күшейту және табиғи ресурстарды пайдалануды жақсарту жөніндегі қосымша шаралар туралы» тағы бір қаулы қабылданды. Табиғат қорғау заңнамасының сақталуына, қалалардағы, өнеркәсіптік аудандардағы экологиялық жағдай туралы жедел ақпарат алуға және т.б. бақылау жүйесін ұйымдастыруға ерекше мән берілді. Алайда, қабылданған қаулылар, ал олардың негізінде көптеген басқа да заңға тәуелді қаулылар, шын мәнінде дұрыс емес, ведомстволық дауыс беру, табиғатты пайдаланудың барлық кешенін басқарудың бытыраңқылығы, елдің табиғатына қуатты әсер еткен жобаларды әзірлеу және іске асыру кезінде объективті сараптаманың болмауы салдарынан «құмыс істемейтін» болды.

Қазіргі заманғы экологиялық проблемалар саналы жаңа қасиеттерге ие болды, өйткені шын мәнінде бұрынғыдан өзгеше жаңа, түрі өзгерген табиғат құрылды – ландшафтар өзгереді, үлкен жасанды су айдындары құрылады және табиғат жоғалады; топырақ ұтымсыз пайдаланылатын минералды тыңайтқыштардың үлкен мөлшерімен қаныққан; өзендер мен теңіздер (Орал, Ертіс өзені, Арал, Каспий теңізі Балқаш көлі) өнеркәсіптік ағындармен көп ластанады; өсімдіктер мен жануарлар әлемі мутацияның қауіпті мысалдарын береді және т.б.

Бір жағынан қоғамның материалдық дамуын тездетуге деген ұмтылысы мен екінші жағынан биосфераның шектеулі компенсаторлық мүмкіндіктері арасында қайшылық туындаған.

Табиғат қоғамның шаруашылық қызметінің нәтижелерін бейтараптандыра алмайды. Қоғамның экологиялық және экономикалық мүдделері объективті, бірақ олардың арасында бірлік пен қарама-қайшылық бар. Олар адамның материалдық әл-ауқатын қамтамасыз ету қажеттігіне байланысты бірыңғай, оларға қол жеткізудің мазмұны, мақсаттары мен әдістері бойынша қарама-қайшы. Экологиялық мүдделер дамудың биологиялық заңдарына негізделеді, олардың міндеті — қоршаған ортаның сапасын қамтамасыз ету. Онсыз, адам жай биологиялық тіршілік ретінде аман қалу мүмкін емес. Экономикалық мүдделер қоғамның әлеуметтік даму заңдарын және олардың негізгі мақсаты – табиғи ресурстарды пайдалану арқылы оның материалдық қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылады. Сондай-ақ экологиялық аспектілер барлық кең ауқымды экономикалық іс-шараларда міндетті түрде бар екенін ескеру қажет.

Қоғамның экономикалық қажеттіліктері мен қоршаған орта мүмкіндіктері арасындағы адамның араласуымен оған келтірілген залалды өтеу қайшылықтары үлкен өткірлікке жетуі мүмкін және табиғат пайдалануды оңтайландыру, табиғатқа антропогендік қысымды азайту жолдарында ғана шешіледі.

Табиғатты пайдалану қоғамның экономикалық дамуымен және табиғаттың адамға өмірлік қажетті жағдайларды сақтауға (қалпына келтіруге) қабілеттілігінің түпкілікті таусылуымен қатаң түрде нақтыланады. Экологиялық саясатты қоғамда болып жатқан өзгерістермен, ең алдымен экономикалық базиспен тығыз байланыста қарастыру керек. Мемлекеттік саясаттың басқа бағыттары сияқты – әлеуметтік, экономикалық, ғылыми-техникалық және т.б. – ол экономикамен анықталады, алайда, бұл жағдай оның ерекшелігінен, дербес сипатынан айырмайды, онсыз бұл проблематикаға жүтінудің қажеті болмайды.

Субъективті фактор да үлкен маңызға ие — адамдардың саналы қызметі.

Экологиялық саясат, шын мәнінде, міндеттердің екі тобына бөлінеді. Біріншісі — адамның өмір сүру жағдайын, әсіресе қазіргі тарихи кезеңде сақтау. Екіншісі — гуманитарлық бағыт – экологиялық сананы қалыптастыру. Бірінші шешім табиғатты үнемдейтін, экологиялық қауіпсіз технологияларды әзірлеумен байланысты ғылыми–техникалық проблемаларға ерекше назар аударуды көздейді. Міндеттердің екінші тобы мәдени-ағарту жұмыстарының бірыңғай арнасында жүзеге асырылады. Бұл ретте адамзат тарихының барлық кезеңдерінде экологиялық (немесе табиғатты қорғау) ағарту мен тәрбиелеу материалдық өндірістен едәуір артта қалғанын ескеру қажет. Егер қоғам тарихының алдыңғы кезеңдерінде бұл артта қалу жалпы алаңдаушылықтың мәні болмаса, қазіргі уақытта ең қауіпті (егер өлімге ұшырамаса) салдарға әкелуі мүмкін. Оның мысалдары көп – Арал апаты, Қазақстан аумағындағы атом жарылыстары, оның салдарын әлі ешкім болжай алмайды.

Кеңес дәуіріндегі Қазақстан тарихының экологиялық саясаты қандай принциптерде құрылды? Олардың қатарына мыналарды жатқызуға болады: 1) қоғам мүдделеріне сәйкес келетін ғылыми негізделген экологиялық саясатты әзірлеу және жүргізу; 2) табиғат қорғау іс-шараларының партия мен мемлекет саясатының басқа бағыттарымен біртұтастығын қамтамасыз ету; 3) партиялық, мемлекеттік және шаруашылық органдары функцияларының ара жігін ажырату; 4) кадрларды іріктеу жөніндегі жұмысты, әдетте, партия органдарының айрықша құзыреті. 1980 жылдардың екінші жартысында бұған тағы бір — жариялылықты жүзеге асыру (бұл туралы бұрынғы онжылдықтарда сөйлеу мүмкін емес) және демократияландыру, экологиялық проблемаларды талқылауға халықты тікелей қатысуға тарту, экологиялық тәрбиені дамыту және т. б. қосылды және экологиялық саясатты қалыптастыру, оның нысандарын, міндеттерін, іске асыру әдістерін және басқаларын анықтау процесінде де елеулі өзгерістер болып табылады, бірақ мақсаты – биологиялық тіршілік ретінде адам өміріне қажетті жағдайларды сақтау болып қалуда. Республикада экологиялық саясатты жүргізу қазіргі кезде кездесетін орасан зор проблемалар – экономикалық, қаржылық, материалдық-

техникалық, ғылыми және басқа да проблемалар бұл тұрғыда не жасалғанына объективті баға беруге, перспективаны, ақырында, оны жүзеге асыруға болатын қаражатты анықтауға кедергі келтіреді. Көптеген экономикалық проблемаларға тап болған экологиялық мәселе саяси күрес саласына кірді. Қоғамдық ұйымдар, партиялар пайда болды, олардың бағдарламалары негізінде – «жасыл» талаптар жұмыс істеді. Қазақстанның жоғары басқаруындағы сайлау алдындағы кампаниялар өткен ғасырдың 80-жылдарының соңынан бастап әртүрлі экологиялық қозғалыстардың әсерін бастан кешуде. 1991 жылдан кейін Қазақстанда болған өзгерістер өз өзгерістерін енгізді.

Экологияны политизациялау (немесе саясатты экологияландыру) соңғы жылдары көпшілік пікірін ескеру қағидасын күшейтіп қана қоймай, талқыланатын экологиялық мәселелер бойынша объективті ғылыми-техникалық ақпараттың рөлін де күшейтті.

Осы жылдары жүргізілген экологиялық саясат неге тиімсіз болып шықты және қазіргі уақытта біздің қоғам экологиялық апат алдында болды? Көптеген, үлкен және шағын себептер деп атауға болады. Алайда, бұл саясаттың басым бағыттардың бірі болмағаны іргелі себептердің қатарына жатады.

Патшалықтың қоныс аудару саясаты, XIX ғасырдың аяғында пайдалы қазбаларды есепсіз қазу, кеңес билігін орнату, кейінгі онжылдықта жеке тұлғаның табынушылығын қалыптастыру, Ұлы Отан соғысы және экономиканы одан әрі қалпына келтіру, бұрынғы саяси жүйе шеңберінде тоқырау шаруашылық механизмін реформалауға әрекет жасау – осының барлығы экологиялық мәселелерді кейінге қалдырды. Бұған Қазақстанның орасан зор кеңістігі, бай табиғи ресурстары ықпал етті, ұзақ уақыт бойы аяусыз пайдаланылды. Бұл жағдайды жетекші кадрлардың едәуір бөлігі ерекшеленетін төмен экологиялық мәдениет толықтырады. Қойылған сұраққа жауап бере отырып, біз сөзсіз қорытынды жасаймыз – экологиялық саясат әр түрлі уақытта қалыптасуы керек деген принциптерге негізделген немесе оларды мүлдем ескермеген не оларды елеулі түрде бұрмалаған.

Экологиялық саясат тікелей өрлемелі жағынан дамымаған, онда қоғамның табиғат қорғау шараларына деген нақты қажеттілігінен емес, жекелеген басшылардың еркінен, олардың проблеманы түсіну дәрежесінен, елдің сыртқы және ішкі саясатындағы басымдықтарды таңдаудан көрініс табатын көтерілу және құлдырау кезеңдері болды.

Мұның бәрі экологиялық саясат – бұл саяси жүйе жағдайында адам өмірінің әлеуметтік-экономикалық және биологиялық жағдайларын қолдау мақсатында қоғам мен табиғаттың дамуының объективті заңдарын саналы түрде пайдалануға негізделген, халық үшін осы саясаттың мақсаттарын, міндеттерін, нысандарын, басымдықтарын таңдауға ықпал ету мүмкіндігін қамтамасыз ететін іс-шаралар жиынтығы деп пайымдауға негіз береді. Бұған балама жоқ. Бұл императив рөлі сөзсіз өсетін экологиялық саясаттың болашағын анықтайды.

1.2. Мәселенің тарихнамасы

Ғылыми-зерттеу қызметінің проблематикасын кеңейтуді және жарияланған жұмыстардың санын көбейтуді экологиялық проблеманың кеңестік тарихнамасын дамытудағы айқындаушы үрдістердің біріне жатқызуға болады. Сонымен қатар, экологиялық проблематиканы зерттеу негізінен социализмнің капитализмге қатысты априорлық артықшылықтары туралы тұжырымдама негізінде жүзеге асырылғанын ескеру қажет.

Әдебиетте капиталистік елдердегі қоршаған ортаның жай-күйінің көлеңкелі, теріс жақтарын, буржуазиялық мемлекеттердің экологиялық саясатын сынға баса назар аударылды. Бұл үшін мол материал шынайылықты берді: жарыс қару-жарағының табиғи сипатын, экологиялық зиянды өндірістерді «үшінші әлем» елдеріне көшіру стратегиясын және т.б. сонымен қатар табиғатты қорғаудың шетелдік тәжірибесі туралы ақпарат қатаң мөлшерленіп, негізінен ғылыми-техникалық әзірлемелер мен шешімдерге түсті.

Капиталистік табиғат менеджментінің көрінісі толықтай қараңғы түстермен боялған, бұл практикада әлі іске

асырылмаған социализмнің экологиялық артықшылықтарын насихаттауға ықпал еткен сияқты. Мұндай «көмек» іс жүзінде елеулі шығындарға әкелді: материалдық шығынға алып келді, өйткені біздің елімізден бұрын өткір экологиялық проблемаларға тап болған, саяси-идеологияға дейін Батыстың үйреншікті тәжірибесін елемеді. Сондықтан, ғылыми жұмыстар мен танымал брошюраларда қоршаған табиғи ортаның жай-күйін апологиялық бағалау, мемлекеттің, министрліктер мен ведомстволардың, қоршаған ортаны қорғау және табиғатты пайдалануды ұтымды ету, қоғамдық өндірісті экологияландыру жөніндегі қоғамдық-саяси құрылымдардың қызметіне сыни көзқарастың көрініс табуы кездейсоқ емес. Екінші жағынан, табиғатты қорғауды жетілдіру, адам мен табиғи ортаның өзара іс-қимылын реттеу жөніндегі көптеген ұсыныстар мен ұсынымдар талап етілмеген болып шықты.

Қызметінде субъективті принциптер басым болатын ғылым мен саяси жүйенің өзара әрекеттесуіндегі қарама-қайшылықтарға қарамастан, ғылыми қауымдастықтың экологиялық проблемаға деген қызығушылығы біртіндеп арта түсті. Экологиялық мәселелерді зерттеуде бірнеше бағыттарды бөліп көрсетуге болады.

Негізгілердің біріне экологиялық проблеманы зерттеудің теориялық-философиялық бағыты, адамның табиғатқа әсерін күшейту, табиғатты ұтымсыз пайдаланудың қауіпті экологиялық салдарларының пайда болуы қоғамның биосферамен өзара іс-қимыл концепциясын дамытудың қоғамдық қажеттілігін, Кеңес мемлекетінің экологиялық саясатының теориялық негіздерін әзірлеудің, экологиялық қайшылықты философиялық пайымдаудың қоғамдық қажеттілігін тудырды. Экологиялық проблеманың тұжырымдамалық аспектілерін әзірлеудегі тәсілдер мен бағыттардың көптүрлілігіне назар аударады, ең алдымен адам мен табиғат бірлігінің диалектикалық-материалистік тұжырымдамасын жарыққа шығаруға, оның экологиялық қайшылықты шешудегі маңызын көрсетуге көп көңіл бөлінді [6].

Жалпы, бірқатар философиялық жұмыстар НТР дәуірінде экологиялық проблеманың көрініс табуының ерекшелігі, қоғамдық даму мен адам мен табиғат арасындағы қатынастарды реттеудегі экологиялық білімнің рөлі, жаһандық-экологиялық бөліністе қазіргі заманғы қоғамдық даму процесін жарықтандыруға талпыныстар жасалды, табиғатты қорғау мәселелерін шешуде тиісті философиялық және дүниетанымдық ұстанымдарды қолданудың маңыздылығы көрсетілді [7].

Теориялық аспектілерді әзірлеу экологиялық мәселенің мәнін, оның адамзат өркениетінің дамуы мен сақтаудағы рөлін жан-жақты талдаумен ұштасты. Бірқатар ғылыми жұмыстар планетарлық экологиялық проблемалардың пайда болуы, дамуы және шиеленісуі тарихи-философиялық жақтарын зерттеуге, оларды шешудің теориялық және ғылыми-практикалық жолдары мен тәсілдерін іздеуге арналды [8]. Бұл зерттеулер, біздің ойымызша, жаңа экологиялық ойлауды қалыптастыру процесіне елеулі әсер етті, оның негізін жалпы адамзаттық құндылықтар құрайды, экологиялық проблеманың планетарлық сипатын талдау процесінде кеңес ғалымдары, бірақ айтарлықтай кідіріс болса да, В.И. Вернадскийдің теориялық мұрасын философиялық тұрғыдан пайымдауға, оның Ноосфера туралы іліміне бөлді [9].

1970-80 жылдары Кеңес Одағында қоғам мен табиғаттың өзара әрекеттестігінің түрлі буржуазиялық концепцияларын зерттеу бойынша қадамдар жасалды [10]. Әрине, буржуазиялық ғалымдардың экологиялық проблеманы шешу себептері, сипаты мен перспективалары туралы ұстанымына талдау жасалған кеңестік авторлардың жұмыстарын жариялау, сондай-ақ Батыс тарихнама өкілдерінің бірқатар жұмыстарын басып шығару біздің көзқарастарымызды және экологиялық проблемалардың мәніне көзқарастарымызды, оның көздері мен табиғатты қорғау міндеттерін шешудің тәсілдерін байыта түсті, Батыс елдерінде табиғатты қорғау саласындағы зерттеу қызметінің негізгі тенденциялары мен даму бағыттарымен танысуға мүмкіндік берді [11].

Алайда бұл жерде қазіргі жағдайда буржуазиялық экологиялық тұжырымдамаларды жаңа ұғынуға, ғылыми

мәселелерді шешуде әртүрлі ғылыми мектептердің терең өзара байланысына қажеттілік туындады. Қоғамдық прогреске экологиялық проблеманың теріс әсерін күшейту жағдайында кеңес ғалымдары экологиялық проблематиканың әлеуметтік-философиялық аспектілерін зерттеуге назар аударды. Жалпы, бірқатар жұмыстар қоғам мен табиғаттың өзара іс-қимылының дамуының тарихи тенденциялары талданып, әртүрлі қоғамдық-экологиялық формациялардағы экологиялық қатынастардың мәндік ерекшеліктері қарастырылды, «қоғам– адам–табиғат» жүйесінің даму перспективаларын ашу талпыныстары жүзеге асырылды [12].

Алайда, бұл жұмыстарда сыни емес талдаудың жалпы үрдісі байқалады. Кеңес қоғамы мен табиғаттың қарым-қатынастарының мәні мен сипатына экологиялық қайшылықтың шиеленісуінің объективті және субъективті себептерін анықтауға іс жүзінде назар аударылмаған. Сондықтан қоғам мен қоршаған ортаның өзара іс-қимылының даму перспективалары туралы қорытындылар негізінен априорлық сипатта болды. Кеңес экономистерінің жұмыстарында экологиялық саясатты жүзеге асыруда жоспарлы бастауды кеңейту және тереңдету, табиғи ресурстарды кешенді пайдалану кәсіпорындары мен ұйымдарының табиғат қорғау инфрақұрылымын дамыту, экопроблеманы, табиғатты қорғаудың аймақтық бағдарламаларын шешуде бағдарламалық-мақсатты әдістерді пайдалану мәселелері қарастырылды [13].

Бұл ретте экологиялық-экономикалық аспектілерді әзірлеу басым өндірістік қатынастар мен экстенсивті экономика, шығындық шаруашылық тетіктер және басқарудың әкімшілік-командалық әдістерін кеңінен пайдалану негізінде жүзеге асырылғанын ескеру қажет. Сондықтан экономика мен экологияның өзара іс-қимылын реттеудің ұсынылып отырған жолдары мен әдістері өз мәні бойынша тиімсіз болды, өйткені олар табиғат пайдалануды белгілі бір жақсартуға және қоршаған табиғи ортаны қорғауды күшейтуге бағытталған болатын. Алайда олар табиғат ластануының мәндік себептерін және табиғат пайдаланудың иррационалды сипатындағы тепе-

теңдіктің бұзылуын және экономикалық құрылымдардың табиғат қорғау міндеттерін шешуге қатынасын жоймаған.

Ғылыми әдебиетте экономикалық аспектілермен органикалық бірлікте экология, ҒТП жетістіктері негізінде қоғамдық өндіріс мәселелері қаралды [14]. Біздің еліміздің ғалымдары халық шаруашылығының барынша жоғары экологиялық жолына жол ашқан аз қалдықты, қалдықсыз ресурс үнемдейтін технологияларды әзірлеуге елеулі үлес қосты. Алайда әкімшілік-командалық жүйе экологиялық мәселені шешуде ғылым мен техниканың жетістіктерін белсенді пайдалануға қабілетсіз болды. Бұрынғы КСРО-да табиғатты қорғауды басқарудың теориясы мен тәжірибесін, мемлекет пен салалық құрылымдардың табиғатты қорғау функцияларын, қоғам мен табиғаттың өзара іс-қимылын реттеудің құқықтық негіздерін әзірлеуге, құқықтық мәдениетті және оның экономика мен экологияның, адам мен қоршаған ортаның ұтымды қатынастарын бекітудегі рөлін көрсетуге көп көңіл бөлінді [15]. Сондықтан, бұл жерде біз ғылыми зерттеулер мен табиғатты қорғау қызметін мемлекеттік басқару практикасының арасындағы алшақтықты байқап отырмыз.

Кенес тарихнамасын дамытудың маңызды бағыттарының қатарына экологиялық проблеманы шешудегі адам факторының рөлін арттыру мәселесін зерттеуді жатқызуға болады. Әкімшілік-командалық жүйе жағдайында қоғамның экологиялық мәдениетін арттыру, экологиялық санаиы қалыптастыру экологиялық саясаттың маңызды бағыттарының бірі, табиғатты қорғау қызметін жандандырудың маңызды шарттарының бірі ретінде қарастырылды. Сондықтан біздің елімізде экологиялық тәрбие теориясын, тәрбие үрдісінің әдістемесін әзірлеуге, экологиялық білім беру жүйесінің ұйымдық құрылымын жетілдіруге үлкен көңіл бөлінгені кездейсоқ емес [16]. Күн тәртібіне экологиялық тәрбие мен білім беру жүйесін қайта құру міндеті қойылған қазіргі жағдайда экологиялық мәдениетті қалыптастыруға, тәрбие процесінің мазмұнды жағын жаңарту мен байытуға жаңа әдістер мен тәсілдерді іздестірудің жинақталған тәжірибесін зерделеу мен сыни тұрғыдан түсіну қажеттілігі өткір сезіледі. Осы

міндеттің құрамдас бөлігі экологиялық білім берудің табиғат қорғау қозғалысын дамытумен өзара байланысын күшейту болып табылады. Осыған байланысты табиғат қорғау қозғалысының сипаты мен дамуының негізгі үрдістерін зерттеу, әкімшілік-командалық жүйе мен табиғатты қорғаудағы қозғалыс арасындағы негізгі қайшылықтарды талдау жөнінде айтарлықтай жұмыс алда тұр. **Алғашқы қадамдар**, болмашы болса да, 1980-ші жылдары жасалды [17].

Қоғамтанушылардың экологиялық проблеманы зерттеуге деген қызығушылығы 1980-ші жылдары дайындалған диссертациялық жұмыстар санының көбеюінде де көрініс тапты. Зерттеушілердің басты назарында философиялық, экономикалық, нақты-тарихи, мемлекеттік-саяси және құқықтық аспектілер болды [18]. Сонымен қатар, қазіргі экологиялық жағдайды сипаттайтын публицистикалық шығармаларды, сондай-ақ жергілікті билік органдарының, қоғамның қоршаған ортаны жақсарту жөніндегі қызметінің ерекшеліктерін, тәжірибесі мен проблемаларын атап өткен жөн [19].

Осылайша, барлық осы жұмыстардың сөзсіз артықшылығы, оларды зерттеу зерттеушіге экологиялық проблемалардың бағыты мен сипатын анықтауға мүмкіндік береді. Аталған жұмыстар бұрынғы КСРО-ның әртүрлі аймақтарының экологиялық проблемалары бойынша аса құнды теориялық және практикалық материал болып табылады.

Зерттелетін проблеманы әзірлеуге қазақстандық ғалымдар да белгілі бір үлес қосты.

Қалалық орта мәселелеріне, ирригация мен мелиорацияның экологиялық аспектілеріне, табиғи ресурстарды зерттеуге арналған көлемі жағынан алғашқы, шағын жарияланымдар 1960-шы жылдардың басында және 1970 жылдардың ортасында Қазақстанда қорық ісінің дамуы туралы жалпылама жұмыстар пайда болды [20]. Дегенмен, олардың авторлары мәселенің тарихын баяндауды.

Тарихты жариялау үшін деректі дереккөздердің принципті маңызы бар, олардың негізінде объективті зерттеу ғана мүмкін. Қазақстандағы құқықтың даму тарихы бойынша ауқымды материал 1975 жылы жарияланған республикадағы партиялық

және Кенес билігі органдарының қаулыларын басып шығаруға негізделген [21]. Онда қойылған құжаттар сол жылдардың табиғат пайдалану саласындағы құқықтық нормалардың дамуын көрсетті, табиғи ресурстарды зерделеудің, табиғатты қорғауды қоса алғанда, оларды ұтымды пайдаланудың негізгі міндеттерін белгіледі.

Одан әрі құқықтық құжаттарды жариялау жалғастырылды, республикадағы табиғатты қорғау проблемалары бойынша заңнамалық актілердің жекелеген жинақтары пайда болды. Бұл басылым 1984 жылы жарық көрді [22]. С. Байсалов алғысөз жазған кітапта құқықтың осы саласының дамуының қысқаша тарихы берілген. 1970 жылдардың ортасынан бастап табиғат қорғау мәселелерін зерттеуді жандандыру жарияланымдар ағынын жеке бағыттарға саралауға алып келді. Мәселенің әлеуметтік-экономикалық аспектілерін жария етуге деген қызығушылық басқа да арнайы мәселелермен үйлескенмен де ұдайы кеңейтілуде. Осы жылдардың кезінде табиғат пайдалану ауқымы 60 жылдан бері өлшенбеген, табиғатты қорғау проблемалары қоғам өмірінің әлеуметтік және экономикалық саласына олардың өсіп келе жатқан ықпалына байланысты жалғыз энтузиастарға көңіл бөлуін тоқтатады. Сондықтан осы кезеңдегі әдебиеттің тағы бір ерекшелігі — зерттеушілердің табиғатты қорғаудың аймақтық мәселелеріне жүгінуі [23].

1970 жылдардың ортасында республиканың халық шаруашылығы экстенсивті жол бойынша алдыңғы онжылдықтардағы сияқты іс жүзінде дамыды, табиғи ресурстардың үлкен көлемін жоғары дәрежеде тиімсіз өндеуді жалғастыра берді. Өндірістік өзгерістер негізінде адамдардың өндіріс тиімділігін арттыруға, еңбек өнімділігін арттыруға мүдделілігін күшейтуге тырысқан, ол сайып келгенде қол жеткізе алмады. Алайда тиімділікті арттыруға ұмтылу экологиялық проблемаларға объективті түрде өзге көзқарасқа ықпал етті. Экстенсивті дамуға негізделген табиғат пайдаланудың орасан зор ауқымы Қазақстанның көптеген өңірлерінде, ірі қалаларында табиғаттың құлдырауына қауіп төндіретін жылдамдықпен алып келді. Осыған орай, кейбір зерттеушілер қоғам мен табиғат арасындағы қарым-

катынастардың даму тәжірибесін тексеруге талпыныс жасады. Табиғатты мұндай тиімсіз пайдалануға түсініктеме беруге тырысып, С.Б. Ниязбеков принципті маңызды қорытынды жасаған: «мұндай құбылыстардың ең ауқымы мен тұрақтылығы оларды тек жеке адамдардың ерік-жігері есебінен «есептен шығаруға» мүмкіндік бермейді. Әлбетте, мұнда біздің республикамыз үшін қалыптасқан, жана қоғам құрылысына кіріскен ерекше шарттармен құрылған объективті күштер де әрекет етеді. Мұндай жағдайларда табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану талаптарына қатаң сәйкестікте шаруашылық жүргізу үшін қарапайым мемлекеттік қорлардан қаражат бөлуге мүмкіндік болмады...» [24]. Біздің көпжылдық экологиялық мәселелерімізді түсіндіру – қаражаттың жетіспеушілігі, республика дамуының қолайсыз тарихи жағдайлары. Бұл көзқарас елдің және Коммунистік партияның ресми тарихына сәйкес келді, онымен күресу қажет болатын сыртқы және ішкі кедергілердің тұрақты кезектілігін айтуға болады. Елдегі шиеленіскен экологиялық жағдай Қазақстан КП ОК мен Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1970-ші жылдардың басында көптеген қаулыларында көрсетілген арнайы шаралардың қажеттілігін айқындады. Алайда, қабылданған бытыраңқы қадамдар күтілетін нәтиже бермеді.

Экологиялық саясат тарихнамасының ерекше бөлімі — оқу құралдары. 1970 жылдардың басында экология мәселесі экономиканың көптеген салаларында сезілді. Қазақстан ОК және республика Министрлер Кеңесінің 1973 жылғы 11 маусымдағы қаулысы экономикалық білімнің әр түрлі салаларының мамандарына кәсіби білім беру мақсатында барлық оқу орындарында қоршаған ортаны қорғау негіздерін оқыту қажеттілігін анықтады [25]. Жоғары оқу орындарының, техникумдардың студенттеріне арналған оқу құралдары жазылды, оған Қазақстандағы табиғатты қорғау тарихы бойынша тараулар енгізілді [26]. Сондықтан оқулықтар оны схемалық түрде берді, басты назар табиғатты құқықтық қорғауға бөлінді.

1970-80 жж. қазақстандық тарих ғылымында ғылыми-зерттеу жұмыстары кең ауқымды сипатқа ие болды, олар

мынадай іргелі көп томдық еңбектер жариялана бастады. Атап айтсақ, бес томдық «Қазақ КСР тарихы», «Қазақстан Коммунистік партиясы тарихының очерктері». Бұл жұмыстарды жазуға республиканың белгілі тарихшылары тартылды, жазу мен дайындықтың барлық процесі партиялық инстанциялармен қатан бақыланды, әдебиеттің құрылымы мен мазмұны идеологиялық салыстырумен ерекшеленді. Жаңа тұжырымдамалар тұрғысынан жоғарыда аталған жұмыстарға тән бірқатар елеулі кемшіліктерді атап өтуге болады: бұл КСРО өмірінің көптеген аспектілерін объективті емес жариялау, СОКП мен кеңес мемлекетін мақтаудың ресми догмаларына және стереотиптеріне бейімділік, әлеуметтік ақпаратты құпияландыру, материалды сыни емес ұғыну, дереккөздік базаның іріктелуі мен шектеулілігі. Сонымен қатар, осы жылдары ресми билік жүргізген экологиялық саясат мәселелері мүлде қаралмады, бірақ осы кезеңде КПСС ОК мен КСРО Министрлер Кеңесінің, Қазақстан КП ОК мен Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің зерттелетін мәселе бойынша бірқатар қаулылары қабылданды, ал республикадағы экологиялық дағдарыстың жағымсыз сәттері жоғары шекке жетті [27]. Осы кезеңде Қазақстан шаруашылығының әртүрлі салаларына арналған бірқатар монографиялар шықты. Олар: энергетика, құрылыс индустриясы, темір кені, көмір, химия, мұнай, өнеркәсіп, қара және түсті металлургия салалары. Бұл тұрғыда С. Атауов, Ю.И. Романов, А.В. Соловьев, К.Е. Темірғалиев, В.Г. Толкачев, Д.А. Шаймуханов және т.б. еңбектер жазған [28] және ондаған кандидаттық диссертациялар қорғалды. Дәл осы жылдары табиғатқа антропогендік әсер етудің қарқыны мен ауқымы жеделдеді және табиғатқа антропогендік әсер ету ауқымы кеңейді, атмосфераның, судың және жердің жағдайының нашарлауына осы салалардың «енбегі» болды. Бірақ бұл кітаптарда зерттелетін салалардағы қоршаған ортаны қорғау мәселелері мүлде қамтылмаған. 1930 жылдардағы (әрине, келешекте де тоқтаған жоқ) табиғатты сталиндік өзгерту рухындағы «тәрбиенің» жемісі өз нәтижесін бермей қойған жоқ. Осы кезеңде Қазақстанда «Кеңестік Қазақстанның тарих ғылымы», «Тарихи-партия ғылымының тарихнамасы мен

деректанудың өзекті мәселелері», «Қазақстандағы тарихи-партия ғылымы», «Тарихнаманың кейбір мәселелері» сияқты бірқатар тарихнамалық жинақтар шығарылды. Қазақстан Компартиясының XIV съезінің есеп беру баяндамасында: «Қоршаған ортаға қатысты біз табиғи байлықтарды сақтау мен толықтыру, су көздерінің, әуе бассейнінің тазалығы туралы қамқорлық жасай отырып, әрқашан барынша көрегендік болуымыз керек екенін түсінетін кез келді» [29]. Мемлекеттің билік құрылымдарының табиғатты қорғауға жоғары назары жоспарлау жүйесін экологияландыру, республикадағы экологиялық жағдайдың жақсарғанын айғақтамады. Әрине, зерттеушілер экологиялық мәселелерге назар аудармады.

Тарихшылар экологиялық саясаттың осы маңызды бағытын айналып өту себептері неде? Бір жағынан, 1970-ші жылдары басым дамыған социализм тұжырымдамасы социализм туралы ескірген түсініктерді сақтап қалды. Осының нәтижесінде, НТР дәуірінің проблемаларына ескі өлшеулермен жақындады, бірақ әлі де идеологизацияланған. Алайда, тез нашарлаған экологиялық жағдай осы жағдайды толық үнсіздікпен айналып өтуге мүмкіндік бермеді. Бірақ 1970-80-ші жылдары тарихшылардан «көзілдірікке» жол бермеу сылтауымен әртүрлі уақытта орын алған қателер мен кемшіліктерге назар аудармауды талап етті, бірақ экологиялық саясатта қателіктер, кемшіліктер, табиғат заңдарын қарапайым елемеу жеткілікті болды. Сондықтан күнәға кіру оңай болды. Сондай-ақ, экологиялық сала көптеген заң бұзушылықтарға, ведомстволық мүдделердің үстемдігіне байланысты ұзақ онжылдықтар объективті ақпараттың жоқтығынан «үндемеу аймағы», «ақ дақ» болғанын ескеру қажет. Қазақстан бойынша және жекелеген өңірлер бойынша экологиялық жағдай туралы ведомстволық мұрағаттар, статистикалық және жедел деректер — бұл тарихшылардың барлығы тақырыпты жариялауға қатысуына тікелей әсер еткен. КПСС съездерінің, Қазақстан Компартиясының Орталық журналдарында, ең алдымен «Қазақстанның партия өмірінде», «Қазақстан коммунисті» съездерінің жұмысы қарсаңында немесе аяқталғаннан кейін жарияланған дайын мақалалар айтылғанның дәлелі бола алады.

Мұндай мақалалар директивті сипатқа ие болды, партия билігінің жоғарғы эшелондарында бекітілді, сондықтан КОКП басшылығының көзқарасын көрсетті» [30].

1980-ші жылдары экологиялық жағдайдың біртіндеп нашарлауы жалғасты, бірақ жекелеген өңірлерде емес (50-60-шы жылдардағы сияқты), бүкіл республика бойынша. Бұл аландатарлық процесс тарихшылар мен экономистер жазған экологиялық тақырыптағы жарияланымдар санының өсуіне себепші болды. Авторлар қазақстандық әдебиетте табиғат пайдалану стратегиясындағы экономика мен саясаттың арақатынасын анықтауға алғашқы қадам жасады, экологиялық проблемаларды шешудің әлемдік тәжірибесін зерттеуге кірісті. Әрине, саяси жоспардың жұмысы қоғамның таптық бөлінуіне негізделген идеологиялық бағалаудың үлкен зарядын алып, оны табиғат пайдалану саласына да таратады. К.Е. Есенбеков кандидаттық диссертациясында экологиялық дағдарысты шешудегі коммунистердің рөлін және табиғатты қорғау саласындағы партиялық басшылықтың формасын Целиноград (қазіргі Ақмола) облысы мысалында алып, анықтауға тырысқан [31]. Осы кезеңдегі жарияланымдардың ішінде республикадағы табиғат қорғау заңнамасының даму тарихына арналған Н.Б. Мұхитдиновтың монографиясы елеулі орын алады. Қазақстан әдебиетінде алғаш рет автор ғылыми айналымға құқықтану саласының тарихы бойынша ғана емес, жалпы табиғатты қорғау ісінің де кең ауқымын енгізген [32].

Табиғатты қорғау тақырыбын зерттеуді дамытуға ғылыми-библиографиялық ақпаратты ұйымдастыруға үнемі әсер етеді. 1980-ші жылдары Қазақ КСР Мемлекеттік кітапханасы табиғатты қорғау мәселелері бойынша өз білімін жетілдіру жүйесі, кітапханалар үшін ғылыми-көпшілік әдебиет көрсеткіштері жарияланды, сондай-ақ жоғары оқу орындарының оқытушылары мен студенттері, табиғат қорғау органдарының мамандары және т.б. үшін экономикалық ғылымда табиғатты пайдалануды зерттеуде бірнеше негізгі бағыттар қалыптасты [33]. Бұл табиғатты пайдаланудың экономикалық тетігін жетілдіру мәселелерін әзірлеу; табиғи ресурстарды экономикалық бағалау, экологиялық шығындардың тиімділігі,

табиғат пайдалану төлемдері, осы салада баға белгілеу. Осы бағытқа іргелес басқа бағыт пайда болды. Олар: өндірістің теріс экологиялық салдарларын, ең алдымен табиғи ортаның ластануын экономикалық бағалау [34]. Салыстырмалы түрде дербес бағытта шикізат пен өндіріс қалдықтарын кешенді пайдалану және ресурс үнемдеу зерттеу жүргізілді [35]. Шаруашылық пен қоршаған ортаның өзара іс-қимыл мәселелерін, «экономика-орта» жүйелерін басқарудың бағдарламалық-мақсатты әдістерін, олардың өзара іс-қимылының аумақтық аспектілерін және т.б. кешенді қарастырған басқару сипатындағы мәселелерді зерттеу басталды [36].

Осы жылдары құқықтық әдебиеттерді талдау осы мәселені зерттеу кезінде табиғатты құқықтық қорғауды күшейту жағына бөлінгенін көрсетеді. Табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану мәселелеріне келетін болсақ, мәселенің бұл жағына аз көңіл бөлінді. Әлбетте, бұл үлкен теориялық зерттеулердің болмауымен түсіндіріледі [37]. Алайда, бұл мәселеде қол жеткізілген табиғат пайдаланудың ұтымдылығын қамтамасыз ету қажеттілігінің өсуіне байланысты шығармашылық ізденістердің басы ретінде ғана бағалануы тиіс. Табиғи байлықтарға ұқынты қарау ісінде құқықтық ғылымның ролін арттыру нақ осымен түсіндіріледі.

Қоршаған ортаның ластауының және осыған байланысты халық денсаулығы жай-күйінің нашарлауының бірқатар өткір проблемаларының төңірегіндегі үнсіздік ахуалына аландаған қазақстандық жазушылар мен нублицистер өздерінің публицистикалық шығармаларында Арал мен Балқаш, Семей ядролық полигоны проблемаларын және экологияның басқа да проблемаларын қозғайтынын атап өткен жөн [38].

Қазақстанда 1970-80 жылдары шыққан тарихи әдебиетке қатысты кітаптардың көпшілігінде сыни көзқарас жоқ. Зерттеудің методологиялық негізі белгілі бір уақыт дамыған социализм тұжырымдамасы қызмет еткен, онда социализмді жетілдірудің эволюциялық сипатына, қол жеткен жетістікті анықтауға, ал проблемалар, кемшіліктер, олқылықтар тек айтылған болса, онда кездейсоқтық. Бір сөзбен айтқанда,

өткенді саралаған талдау жетіспеді. Қоғамның үдемелі қозғалысының диалектикасында зерттеушілердің назары шоғырланған жоқ, демек, жұмыстың әр түрлі аспектілері шындықтың нақты қарама-қайшылығынан, соңғы халық шаруашылық нәтижелерінен, ең алдымен, сапалы тәртіптен бөлек қарастырылды. Оқырманға белгілі бір кітаптың тақырыбына қойылған міндеттер шешілген деген әсер қалдырады. Ғылыми-техникалық прогреске қатысты бұл, атап айтқанда, ғылым бізде іс жүзінде тікелей күшке айналғаны туралы тезисті жариялау және кейіннен түеініктеме беруде көрініс тапты. Мұндай тұжырым айқын «алға жылжу» болды, әсіресе, НТҚ-ның бірқатар бағыттарында ғылыми жетістіктерді технологиялық игеруде 70-80-ші жылдары пайда болған артта қалуды есепке алсақ.

Өмірдің практикалық және теориялық ұғынуында көптеген проблемаларға технократиялық көзқарас кең таралды. Іс жүзінде бұл халық шаруашылығы, өндірістік, ғылыми-техникалық міндеттерді шешу әлеуметтік міндеттерді шешу ретінде бір мезгілде қабылданғанын көрсетті.

Тарихнаманы дамытудағы екінші кезең КОКН ОК сәуір (1985 ж.) пленумынан кейін басталды. Республика ғалымдары ескі ойлауды жеңуге, теріс ақпаратты құпияландыруға бағыт алды, бұған дейін тыйым салынған мұрағаттық құжаттарды ашуға айтарлықтай көмек көрсетті. 1980 ж. аяғында Қазақстанның тарих ғылымында методологиядағы, проблематикадағы және мазмұндағы сын-кәтерлер найда болды. 1989 жылдың қаңтар айында М.Қ. Қозыбаев пен Қ.Н. Нұрпейісов көрнекті тарихшы Е.Б. Бекмахановқа арналған мақала жазды [39]. Дегенмен, бұл сталиндік қуғын-сүргін құрбандарының біріне арналған кезекті кейіпкер емес еді. Авторлар тоталитарлық империялық саясаттың нәтижесінде идеологиялық өткір сезімге ұшыраған тарихи тұжырымдамаларды оңалту туралы сұрақ қойды.

Республиканың тарих ғылымын дамытудың жаңа кезеңіндегі сапаның елеулі кезеңі «История Казахстана: белые пятна» кітабының жарыққа шығуы болды [40], М.Қ. Қозыбаевтың кітаптары мен танымал мақалалары Қазақстан

тарихының өзекті мәселелеріне үлкен қызығушылық тудырды [41], онда ол Қазақстандағы тарихи ойдың қазіргі жай-күйін ашып, Кенес дәуіріндегі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуы туралы бұрынғы, бұрын жазылған ұғымдардың дәрменсіздігін көрсетті.

1980-ші жылдардың екінші жартысында экологиялық проблемаларға көзқарасты өзгерістер болды. Оларды жариялауда бұқаралық ақпарат құралдары неғұрлым маңызды рөл атқара бастады – іс жүзінде барлық орталық және облыстық газеттерде, журналдарда, күнделікті радио және телехабарларда республикада табиғатты қорғаудың нақты жағдайы туралы ақпарат жариялана бастаған, бұған дейін табиғатты және оның ресурстарын автократтық түрде басқарғанын көптеген ведомстволар жасырған. Басталған қайта құру экологиялық жағдайдың өткірлігін ашып, табиғатты қорғау проблемаларына жоғары саяси әлеует берді.

1990 жылдардың басында табиғатты қорғаудың теориялық және практикалық мәселелерін неғұрлым танымал және демократиялық түрде жинақтаған ғылыми және ғылыми-практикалық конференциялар да өткізіле бастады. Бұл конференциялардың көптеген тақырыптары экологиялық білім беру мен тәрбиелеудің жекелеген арнайы мәселелерімен шектелді, осы конференциялардың материалдары жарияланды [42].

Осы жылдардың басында экологиялық проблеманы жариялауда болған өзгерістердің куәсі кандидаттық диссертацияларда көрініс тапты [43]. Зерттеушілердің назарында экономикалық, нақты-тарихи және мәдени аспектілер болды. Алғаш рет орталық және жергілікті мұрағаттар қорынан бұрын белгісіз материалдар ғылыми айналымға енгізілді, экологиялық саясат тарихының бірқатар мәселелері – оны кезеңдеу, қоршаған ортаны қорғаудағы қоғамдық және мемлекеттік ұйымдардың рөлі, және т.б. талдау жүргізілді. Әрине, 1991 жылға дейін қорғалған диссертациялар жалпы қабылданған зерттеу әдіснамасын, тұжырымдамаларын басып шығарды. Тарихшылар өздерінің еңбектерінде де экология туралы айтып өткен. Ол социалистік табиғат пайдалану

принциптері таптық сипатта екенін атап өтті. Осы принциптердің негізінде өндіріс құралдарына социалистік меншік және жоспарлы орталықтандырылған басқару жүйесі жатыр, бұл жиынтығында барлық экологиялық проблемаларды шешуге мүмкіндік берді. Экологиялық саясаттың жаңа тарихы, тарихи зерттеулердің басқа бағыттары сияқты, КОКП-ның әрбір жаңа съезіне сәйкес келетін кезеңдерге қатаң бөлінді.

Біздің зерттеуіміздің проблемасын зерттеудің үшінші, сапалы жаңа кезеңі республиканың мемлекеттік тәуелсіздігі жарияланған сәттен басталды. Бұл кезеңнің ғылыми зерттеулерінің тән ерекшеліктері шығармашылық еркіндігінің нығаюы, «орталықтың» партиялық және идеологиялық диктатының болмауы, Қазақстанның өткен тарихи жолын қайта пайымдауы болды.

Қазақстан дамуының тұжырымдамалық моделін қайта карауда және қоғамдық қызметтің барлық салаларын жаңғырту тұрғысынан өркениетті, азаматтық, құқықтық мемлекетке трансформациялауда Қазақстанның Ұлттық ғылым академиясы, жоғары оқу орындары ғалымдарының бастамасы бойынша 1992-1994 жылдары жүргізілген ғылыми жинақтар мен мақалаларды шығаруды және республиканың қоғамтанушылары арасында экономика мен экологияның ұзаққа созылған дағдарыстан шығу жолдарын іздеу, әлеуметтік саясат туралы кең пікірталасты бастаған бірқатар ғылыми-теориялық конференциялар елеулі рөл атқарды [44].

Негізгі басымдықтарды анықтауда 1995 жылы 31 мамырда Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы мемлекеттік саясат жөніндегі Ұлттық кеңестің отырысында қабылданған тарихи сананың қалыптасу тұжырымдамасы да өз рөлін атқарды [45].

Қоғам өміріндегі демократиялық қайта құрулардың, Қазақстан тәуелсіздігінің арқасында Ә. Бөкейханның ғылыми еңбектерімен толық көлемде танысуға мүмкіндік туды [46]. М. Базарбаев, М. Қойгелдиев, Х. Оралтайдың, Ә. Бөкейханның өмірі мен шығармашылығына арналған алғашқы ғылыми жұмыстар, еңбектері, оның өмірбаяны толық көлемде жарық көрді, қоғамдық қызметіне объективті баға берілді. Оның

ғылыми болжауы таң қалдырады. Ғасырлар бойы ашылмаған тың жерлерді жауапсыз жырту жердің бүлінуіне және пайдаға жарамсыз болып қалатыны жөніндегі пікірі бүгінгі күнге дейін маңызын жойған жоқ. Сондай-ақ, мал жайылымынан айырылған қазақтар туған жерлерінен кетуге мәжбүр болған босқындар бола алады деген ескертуі де орынды айтылған. Ғалымның экология, жерді ұтымды пайдалану мәселелеріне қатысты ауқымды материалдарды жинақтауға негізделген терең ғылыми тұжырымдары «Дала өлкесінің түкпіріндегі орыс қоныстары» (1908) зерттеу еңбегінде баяндалған [46]. Қазақ жерлерін орыс отарлауы басталғанға дейін көптеген құжаттар айғақтағандай, Қырғыз өлкесінің қақ ортасындағы ең үлкен тұщы су өзендері Нұра және Есіл өзендерінің аңғарларында суармалы егіншілік дамыған деп жазады ғалым. «Мал өсіру үшін қоршаған орта жағдайларын барынша пайдалана алатын көшпелі шаруашылық, шаруашылық жүргізудің артта қалған түрі емес, керісінше, өте ұтымды шаруашылық», – деп атап өткен. Бұл еңбекте туған даланың табиғаты мен шаруашылықтарына терең білім беріп, өзін агроном, экономист, эколог ретінде көрсеткен.

Қойылған проблеманы терең ұғыну үшін Н.Ә. Назарбаев еңбектерін атап кетсек болады [47], оларда Қазақстанның тәуелсіздік алуы қарсаңында орын алған үдерістердің терең талдауы мен жалпылама сипаттамалары берілген, бұрынғы кезеңде КСРО шеңберінде де, тікелей республикада да теріс пронестердің пайда болу және даму себептері ашылған. «Ресурс үнемдеу стратегиясы және нарыққа көшу» кітабында автор жүргізген осы маңызды халық шаруашылығы проблемасын зерттеу және оның ресурс үнемдеу бойынша жасаған қорытындылары Қазақстан шеңберінен тыс және мемлекетаралық сипаты бар. Ресурс үнемдеу саясатының Қазақстан үшін принципті маңызы бар, өйткені экономика ұзақ уақыт бойы басым түрде экстенсивті, жоғары шығынды негізде дамыды. Автор адамзатқа экологиялық апаттың өсіп келе жатқан қаупі туралы ескертеді, барлық шикізат материалдарын зиянды, экологиялық таза және қоғамдық-пайдалы пайдалануға шақырады. Аталған кітап – бұл ресурстарды үнемдеу және оңтайлы ресурс тұтыну стратегиясын талдауға, оларды

экономикалық реформалармен байланыстыруға, нарықтық қатынастардың қалыптасуы жағдайында ғылыми және практикалық маңызы бар ұсыныстар беруге елеулі талпыныс. «Әлем эпицентрі» атты басқа монографияда автор қазіргі әлемдегі ядролық қарудың рөлі мен орнын, жаңа стратегиялық шындықтардағы әлемдік қоғамдастықтың қауіпсіздік мәселелерін тұжырымдамалық тұрғыдан пайымдайды. Соңғы жылдары ядролық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің жаһандық проблемалары әлемдік қоғамдастық үшін өзінің өзектілігін жоғалтқан жоқ. Өйткені, белгілі бір жағдайларда, бұл қауіпсіздік елеулі қауіп төндіруі мүмкін. Мұның себебі әлемдегі геосаяси жағдайда болған өзгерістерді мүлдем ескермейтін әлемдік саяси практикадағы қауіпсіздік пен қарусыздану проблемасына деген ескірген көзқарастар болып табылады. Басылымда Қазақстанның ядролық қарумен жай ғана шектеліп қоймай, оның Қазақстан жерінде қайта пайда болу ықтималдығының алдын алу үшін барлық мүмкіндіктерді жасағандығы, ядролық қару – полигонның туған жерін жойғаны айқын көрсетілген.

С. Әбділдиннің жұмысы күмәнсіз қызығушылық тудырады. Кітапта Қазақстанның тәуелсіздігі мен мемлекеттілігін нығайтудағы тарихи кезеңдегі он екінші сайланған Жоғарғы Кеңестің рөлі ашылған. Автор Арал мен Семей ядролық полигонының проблемасына толық тоқтаған [48].

1990-шы жылдардың басында экологиялық проблематиканы зерттеуде серпіліс байқалады, тақырыптың осы аспектілері бойынша кітаптарда тараулар, сондай-ақ журналдарда жарияланымдар пайда болды [49]. Олар негізінен фрагменттік сипатқа ие, оларда қандай да бір экологиялық проблемаларды терең талдау және түсіну жоқ. Бұл түсінікті, себебі авторлар өз алдына осындай міндет қойған жоқ. Оларға Қазақстандағы табиғат пайдалануды дамытудың тарихи тәжірибесіне, табиғатты қорғауға кеңінен назар аударатын философтар қосылды [50]. 1993 жылы ҚР ҰҒА Философиялық (әдіснамалық) семинарларының Біріккен конференциясы өтті. Көптеген сөз сөйлеушілер антропогендік экологиялық қауіптілік проблемаларын зерттеу мен орналастырудың философиялық-әдіснамалық аспектілеріне назар аударды [51].

Республикадағы экологиялық жағдайға баға берілген докторлық диссертациялар қорғалды. Мысалы, Қ.Ғ. Аяғановтың диссертациясында жаңа тұжырымдамалық ойлау тұрғысынан Қазақстан үлгісінде кеңестік тарихтың қорытынды кезеңі қарастырылған [52], Қазақстанның экономикалық дамуындағы қайшылықтар мен қиындықтар, әлеуметтік саладағы дағдарыстық құбылыстар, сондай-ақ республикадағы экологиялық жағдайдың едәуір нашарлауы талданды. Д.Л. Байдельдинов диссертациясындағы жаңа әдіснамалық тәсіл, ол «табиғат қорғау» және «табиғи ресурстар» тұжырымдамалары арасындағы қайшылықтарды анықтап қана қоймай, аталған салаларды бірыңғай экологиялық заңнама шеңберінде органикалық бірлікте қарауға мүмкіндік берді [53]. Қазіргі заманғы экологиялық және әлеуметтік жағдайлар тұрғысынан қолданыстағы мемлекеттік-құқықтық экологиялық тетік қаралды, оның экологиялық заңнаманы жетілдіруге әсері айқындалды. М. Қозыбаев редакциясымен «Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінгі күнге дейін» атты очерк шықты. М. Қозыбаевтың 1993 жылы шыққан кітабында экология мәселесі көрініс тапқан, «Невада-Семей» қозғалысына жеке тақырып (параграф) арналған, бірақ мұның бәрі сығылған түрде көрсетілген. Бұл алға жылжуды көрсетті, тарихшыларда барлық ғалымдар сияқты Қазақстандағы экология мәселелеріне өз алаңдаушылықтарын білдірген.

Табиғат қорғау тақырыбына арналған соңғы жылдардағы зерттеулердің ерекшелігі – бұл тек полемикалық үндестік қана емес, ондаған жылдар бойы жасалған (және көбінесе жасалмаған) экологиялық саясатты бағалаудағы сыни көзқарас. Бұл тақырып айтарлықтай саяси әлеуетке ие болды, яғни «Жасыл» қозғалыс дамып келеді, экология көптеген демократиялық процестерге енеді, мындаған адамдардың санасын алады, өйткені оның жағдайы денсаулық пен олардың өміріне тікелей әсер етеді, осыған байланысты С.Т. Тілеубергеновтің монографиясы қызықты [54]. Бұқаралық ақпарат құралдарында — экопублицистика деп аталатын жаңа термин пайда болды. Соңғы онжылдықта жекелеген ведомстволар республиканы «байытқан» ірі жобалар – Арал мен

Балқаш, Семей ядролық полигоны және т.б. мәселелері бойынша бұқаралық ақпарат құралдарында көптеген сөз сөйлеулерді атап өту жеткілікті. Экологиялық проблема егеменді Қазақстанның мемлекеттік дамуының басқа да өткір – ұлттық перспективаларымен, 1990 жылдардың басындағы өткір экономикалық мәселелермен және т.б. тығыз байланысты.

1970 жылдан кейін жарияланған табиғат қорғау саясатының мәселелері бойынша әдебиеттерді талдау оның неғұрлым өзіндік ерекшеліктері, жекелеген кезеңдер мен бағыттардың жарық беру дәрежесі туралы бірқатар тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

Экологиялық мәселелерді зерттеу, әрине, 70-ші жылдардан басталған жоқ, бұған дейін Ә. Бөкейханнан бастау алған. Ресейдің ауыр отарлық салдары, патшалықтың қоныс аудару саясаты, жерді аяусыз пайдалану, сайып келгенде, олар өнім бермейтін жер мен шаңды дауылдарға әкелді. Табиғатты қорғаудың теріс факторлары елде және республикада жеке тұлғаға табынумен байланысты өзгерістер болды, олар адам үшін ғана емес, табиғат үшін де қайғылы болып шықты, қоғамның адамгершілікке жатпауы табиғатқа қатысты бірдей нәтижеге әкеле алмады. Экономика көптеген ондаған жылдар бойы экстенсивті жолмен дамыды, табиғатпен тәжірибелер жүргізіліп, ол «қайта жасалды». Бұл, әрине, тарихшылардың, философтардың, заңгерлердің, экономистердің экологиялық мәселелерді зерттеуіне әсер етті.

Хронологиялық тұрғыдан алғанда экологиялық саясат тарихының қазіргі кезеңі құқықтанушылардың, табиғатты қорғаушы — практиктерден бастау алады. Бұл мәселені жарыққа шығарудың өзіндік өлшемі болды. Ол схематизм, дереккөздердің жетіспеуі, статистикалық деректердің жоқтығы. Тек 80-ші жылдардың екінші жартысынан бастап, республикадағы экологиялық жағдай тұрақты шиеленісе бастаған кезде, тарихшылар, философтар жазған жұмыстар пайда болды; олардың саны бірте-бірте өсіп, мазмұны терендей бастады.

Әдебиетке шолуды қарағанда, қоғамтанушылардың қоғам мен табиғат арасындағы қатынастарды зерттеуге деген тұрақты

қызығушылығы қалыптасқанын көрсетеді. Біздің ойымызша, тарих ғылымы қоғам мен табиғаттың өзара іс-қимылын ұйымдастыру тәжірибесін зерделеуде, сын тұрғысынан пайымдауда және жалпылауда, стихиялықтан экологиялық қатынастарды саналы реттеуге көшуді қамтамасыз етуде ғана бастапқы қадамдар жасады. Қазақстандық тарихнамада адам мен қоршаған табиғи ортаның қалыптасуы мен өзара іс-қимылының дамуы, оның ішінде 70-90-шы жылдары тарихы бойынша жалпылама сипаттағы жұмыстар жоқ. Тарихшылар Қазақстандағы табиғат қорғау қызметін және салалық құрылымдарды, республикадағы экологиялық жағдайдың шиеленісуінің себептерін, қоршаған табиғи ортаны қорғаудағы қозғалыстың негізгі даму үрдістерін, экологиялық білім беру мен тәрбиелеу жүйесін дамыту мәселелерін, экологиялық проблемаларды шешудегі адам факторының рөлін арттыруды зерттеуге кіріскен жоқ. Бұған плюралистік ойлауды бекіту жағдайында экологиялық мәселелер бойынша жарияланған жұмыстарды сыни тұрғыдан қайта ойластыру, жаңа тарихи материалдарды ғылыми айналымға тарту міндеті тұр.

Республиканың әлеуметтік-экономикалық және саяси даму барысындағы көптеген өзекті мәселелер әлі де қозғалмаған. Практика теориядан оза отырып, экологиялық проблемалармен байланысты барлық жаңа және жаңа мәселелерді қояды. Осылайша, экология қоғамды демократияландыруды дамытудың ұлтаралық қатынастарының маңызды факторы болды. Арнайы зерттеуге бұқаралық ақпарат құралдарының экологиялық саладағы қызметі қажет. Қоғамдық ұйымдар жұмысының түрлі аспектілері өте нашар әсер етті.

II тарау.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙДЫҢ УШЫҒУЫ

2.1. Қазақстанның Ресейге қосылуының экологиялық салдары

Қоғам тарихын зерттей отырып, тарих ғылымдары адамзат қоғамының қоршаған ортамен өзара әрекеттесуінің күрделі, дәуірден дәуірге өзгертін формаларын елемеуге болмайды. Қоғам дамуының әртүрлі тарихи кезеңдерінде ол бірқатар факторлардың әсеріне сәйкес дамыды - тұтастай алғанда барлық табиғатты пайдалануға күшті әсер ететін өнеркәсіптің, жерді пайдаланудың даму ауқымы. Қоғам мен табиғаттың өзара әрекеттесуі өткенге жүгінуді де қамтиды, өйткені табиғатқа антропогендік әсер қоғамдық дамудың барлық кезеңдерінде орын алды. Қоғам мен табиғаттың өзара әрекеттесу заңдылықтарын зерттеу адам экологиясын жан-жақты зерттеудің маңызды бөлігі болып табылады. Әр түрлі тарихи дәуірлердегі қоғам мен табиғат арасындағы өзара іекімді, осы процестерге тән және жаһандық немесе аймақтық маңызы бар әмбебап заңдылықтарды оқшаулау, "қоғам-табиғат" жүйесінің даму тенденцияларын анықтау-қазіргі экологиялық проблемаларға дұрыс көзқарастың кепілі; адам мен биосфераның өзара әрекеттесуі. Тарихи экологияны зерттеудің негізгі бағыты, әрине, әлеуметтік эволюцияның әртүрлі кезеңдеріндегі қоғам мен табиғаттың өзара әрекеттесу заңдылықтарын ашу болып табылады. Сонымен қатар, біздің заманымызға дейінгі маңызын сақтайтын өткен жылдардың экологиялық тәжірибесін зерделеу де маңызды", мысалы, қазақтардың көшіп-қонуы, олардың табиғатқа ұқыпты қарауы және т.б. шаруашылық қызметтің әртүрлі түрлері мен нысандарының және табиғи-географиялық ортаның өзара байланысын талдау. Көшпелі мәдениеттің дәстүрлерінде ғасырлар бойы табиғатты және оның құрамдас күштерін құрметтеу культі қалыптасты, көшіендінің бүкіл тіршілігі тәуелді болған қоршаған ортаға ұқынты және құрметпен қарау

ұрпақтан-ұрпаққа ана сүтімен тәрбиеленді. Көшпенділік белгілі бір жағдайларда өркениеттің дамуының ерекше жолы ретінде қарастырылады, олар қоғамның басқа түрлерінен тарихи дамудың тәуелсіз субъектісі ретінде ерекшеленді[55]. Көшпенділер өндірісті ұйымдастырудың нақты принциптерін әзірледі, табиғи ортаның ретсіздігіне икемді және жедел әрекет етуді үйренді, малды генетикалық жақсарту әдістерін жетік білді, жануарлардың фенологиясы мен этологиясы саласында терең білім тапты. Бұл білімнің барлығы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырды. Дамыған бейімделу механизмі және жеткілікті дамыған өзін-өзі ұйымдастыру арқылы олар қоршаған ортаның табиғи заңдылықтарымен үйлесімді өмір сүре алды, бұл мал шаруашылығының өзі белгілі бір экологиялық функцияның тасымалдаушысына айналды. Табиғи-табиғи және әлеуметтік-экономикалық факторлардың динамикалық тепе-теңдігін сақтау үрдісі дамыды. Осыдан барлық экономикалық және мінез-құлық мотивациясы шығады. Экономиканың осы түрінің арқасында табиғатпен терең қақтығыстарды болдырмауға мүмкіндік беретін қызметтің табиғатты пайдалану және табиғатты үнемдеу аспектілерінің салыстырмалы түрде ақылға қонымды тепе-теңдігіне қол жеткізілді. Табиғаттың қатал жағдайлары көшпелілерді оларға бейімделуге, олардың әртүрлі көріністеріне мұқият болуға мәжбүр етті, бұл оларды өміршең етті[56]. Бұл өркениеттің өзіне тән белгілерінің бірі-оның қоршаған орта жағдайларына бейімделуінің жоғары деңгейі, адамдардың табиғатқа ұқыпты қарауы, табиғи объектілер мен құбылыстарды жандандыру және киелі орындарды сақтап қалу. Тұқымға жататын аумақты оның өкілдері қасиетті деп қабылдады. Адамдардың нақты қажеттіліктерін көрсететін қарапайым қажеттіліктері қоршаған ортаға салыстырмалы түрде аз антропогендік жүктеме түсірді, ал көшпелі өмір жинақтауға ықпал етпеді [57]. Қазіргі Қазақстан аумағындағы құрғақ аймақ пен көшпелі бітімгершілік үкімі іс жүзінде Ресей империясының осы жерлерді отарлау акциясымен ытыстырылды, мұнда экологиялық тұрғыдан жарамсыз табиғат пайдалану әдістері әкелінді, олардың саны мен әртүрлілігі уақыт өте келе тұрақты түрде өсті. Қазақ ауылы қалыптасқан дәстүрлермен және

ғасырлар бойы дәлелденген табиғат пайдалану практикасымен есептелмеген, шаруашылық қызметті жергілікті жағдайларға бейімдеу қажеттілігімен патшалық көші-қон саясатының зиянды әсерін бастан кешірді. Экономиканың сипатын қайта бағдарлау, оның мамандануы табиғи ортаның мүмкіндіктерін ескерусіз жүзеге асырылды, ғасырлар бойғы өндірістік және экологиялық тәжірибе еленбеді. Республикадағы тіршілік ету ортасына зиянды әсер Қазақстанның Ресейге қосылуынан басталды. Қалыптасқан тұжырымдама бойынша авторлардың көпшілігі Қазақстанның Ресейге қосылуының прогрессивті сипатында көзқарасты ұстанды. Ресей отаршыл империясының идеологтары ұсынған бұл тұжырымдама механикалық түрде аксиома ретінде және кеңес кезеңінде қабылданды. Әдебиетте Азия мен Африка елдеріндегі Британдық үстемдік қоғамдық прогресті тежейтін реакциялық құбылыс ретінде түсіндірілді, ал Қазақстандағы, Орта Азиядағы және басқа аймақтардағы патшалық Ресейдің отарлық үстемдігі прогрессивті сипаттағы құбылыс болып саналды. Сонымен қатар, олар отаршылдық еш жерде жоқ және ешқашан прогрессивті элеуметтік құбылыс ретінде әрекет етпеді деп ойлаған жоқ. Н. Ә. Назарбаев 1992 жылы өткен тұңғыш Дүниежүзілік қазақтар Құрылтайының салтанатты отырысында сөйлеген сөзінде "патшалық Ресейдің отаршылдығы басқа отаршылдық жүйелерден еш кем түспегенін" атап өтті [58]. Қазақ жерлерін жаулап алу және Кіші жүздегі қарсылықтың соңғы ошақтарын басу аяқталғаннан кейін Ресей Қазақстанды жоспарлы отарлауға, оның империяға экономикалық қосымшасын, шикізат көзі мен тауарлар өткізу нарығын айналдыруға кірісті. Сондықтан патша үкіметі ХІХ ғасырдың 60-жылдарының ортасында әскери қазақтарды отарлаудан жаппай отарлауға көшті. Патша үкіметінің халықты шалғай аудандарға көшіру саясаты 1861 жылы ақпанда "Ресейдегі крепостнойлық рухты жою туралы манифест" қабылдаудан басталды. Жерсіз қалған орыс шаруалары биліктің рұқсатын күтпей, өздігінен бос жерлерге көше бастады. Билік жағдайды бақылауға алып, көші-қон басқармаларын құра бастады. "Патша үкіметі бұл мәселені шешуді жеделдету үшін өзіне үш міндет қойды: біріншісі-Ресейде Орталық

аудандардағы шаруалардың күшейіп келе жатқан толқуларын жеңілдеу; екіншісі - жерсіз қалған шаруаларды шалғай аудандарда құнарлы үлестермен қамтамасыз ету; үшінші міндет-шалғай аудандардағы қоныс аударушылардың санын көбейту, олардың ортасында иммигрантының мүдделерін қорғауға дайын бай жұдырықтарды өсіру. Түркістан генерал-губернаторы фон Кауфман: "орыс қоныстары аймақта кең таралған кезде ғана олар бір-бірімен байланысты болады, содан кейін олар нақты күшке айналады", - деді. Табиғи жағдайлар-бұл адамдардың өндірістік қызметі қолданылатын жалпы фон. [59] Қоғам өзінің даму процесінде табиғи жағдайларды әртүрлі тәсілдермен пайдаланды. Мысалы, ормандардың тұрғындары, сондай-ақ шексіз құрғақ дала жазықтары мен шөлдері немесе Солтүстік теңіздер мен өзендердің жағалауларының тұрғындары әртүрлі экономикалық қызметпен айналысып, жалпыға бірдей еңбек құралы — жерді әр түрлі пайдаланды. Сонымен қатар, адамдар қоршаған табиғи өндіріс жағдайларын неғұрлым терең білсе және оларды қолданған жөн болса, үлкен еңбек нәтижелеріне қол жеткізді. Ғасырлар бойы көшіп келген қазақтар өздері жиі қозғалатын кең аумақтың табиғи ерекшеліктерін жақсы білетін. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақ шаруашылығын мұқият зерттеген. Щербина былай деп жазды: "Қазақ - тамаша ботаник; ол өсімдіктердің әртүрлі түрлерін белгілеу үшін өте күрделі және әртүрлі номенклатураға ие және әр өсімдіктің әр түрлі мал түрлері үшін және жылдың әр мезгілінде жем шөп маңыздылығымен кеңінен таныс. Жалпы қазақтар өсімдіктердің әртүрлі түрлерін ғана емес, даланың әртүрлі бөліктерін де жақсы пайдалана алады. Ең қазақ көшпенділері және олармен біріккен жекелеген ауылдардың ортақ өмірі даланы тиімді пайдалануға бейімделген"[60]. Жергілікті көшпелі малшы ботаник қана емес, сонымен қатар жақсы географ болды. "Көшпелі халықтар нәзік бақылаушылар және табиғаттың керемет білгірлері болды. Олар жер бедері мен ландшафтың әр түріне атау берді. Сондықтан, шөлдердің әртүрлі түрлерінің қалай көрінетінін білу үшін, жазылмаған халықтық географиялық сөздіктің кейбір ұғымдары нені білдіретінін түсіндіру оңай болуы мүмкін, қазір ғылымға еніп

жатыр" көшпелі мал шаруашылығы және отырықшы егіншілік материалдық өндірістің әр түрлі салалары ретінде, әр түрлі еңбек салаларында әр түрлі құралдар мен құралдар болған өндіріс [61]. Әр түрлі өндіріс құралдары мен құралдарымен жұмыс істей отырып, әр түрлі өндіріс технологияларына ие бола отырып, олар жерді әр түрлі қолданды және әртүрлі өнімдер алды. Бұл өндірістің әр саласының ерекшелігін анықтады. Біз анықтағанымыздай, егіншілік кезінде тікелей құрал және еңбек объектісі жер, ал көшпелі мал шаруашылығында тірі мал болған. Жергілікті жерлерде қазақ даласын отарлау және оны орыс шаруалары қоныстандыру шаралары дайындалды. ХІХ ғасырдың 90-жылдарының ортасынан бастап Қазақстанға қарқынды қоныс аудару басталды. Артық жерді анықтау және оны "қоныс аудару қорына" қабылдау үшін Қазақстанның белгілі зерттеушісі Ф.Щербина басқаратын арнайы экспедиция ұйымдастырылды. 1896-1902 жылдары экспедиция Торғай, Ақмола және Семей облыстарының 12 уезін зерттеді. Жиналған материалдар негізінде барлық жердің жартысы қазақ халқынан алынды. [62.]. Шаруаларды отарлау Қазақстанның барлық дерлік облыстарын қамтыды, мыңдаған орыс ауылдары құрылды. Келген шаруаларды қамтамасыз ету үшін Үкімет "қоныс аударатын жер қорын" құрды. Оны құру үшін жергілікті тұрғындардан егіншілікке ыңғайлы үлкен жер учаскелері алынды. Ресей Оңтүстік Қазақстанды жаулан алғаннан кейін шаруалар Қазақстанның оңтүстік аймақтарына қоныс аударды. Патшаның қоныс аудару саясатының нәтижесінде негізгі құнарлы жерлер орыс шаруаларына берілді, ал қазақтар сусыз, жарамсыз жерлерге айдалды. Қазақ халқының бүкіл өмір салтындағы шаруашылық жүйесіндегі күрт бұзылу аумақтың шаруа отарлауына байланысты болды, ол өзінің ауқымы мен ұзақтығы бойынша орасан зор болып шықты және әлемдік тарихта прецеденті жоқ. Экологиялық дағдарыстың қауіпті көріністері-шөлейттену, топырақтың деградациясы, су ресурстарының сарқылуы мен ластануы, атмосфераның ластануы, ормандардың жойылуы, Биологиялық әртүрліліктің қайтымсыз төмендеуі және тірі табиғаттың генетикалық қорының жойылуы орыс шаруаларының Қазақстан аумағына

қоныс аударуынан, аймақтың өнеркәсіптік дамуымен басталды. Қазақстанда алынған жерлердің көлемі және оларды тікелей ұрлау орасан зор болды. Тандалған жерлерден құрылған көші-қон қорының жалпы көлемі 1914 жылға қарай 41 млн. ондыққа жетті. 1860-1917 жылдары қазақ халқынан барлығы 44986,2 мың гектар жер алынды, оның ішінде казактардың пайдасына - 16813,2, шаруалар - 21784,6, арнайы мақсаттарға - 6388,4 мың гектар жер бөлінді. Бұл ретте Қазақстанның солтүстік облыстарының қазақтары қатты зардап шекті [63]. Жерді алып қою жергілікті халықтың мүдделерін ескермей мәжбүрлеп жүргізілді. Патша үкіметінің қоныс аудару саясаты қатал болды, онда казактардың мүдделері мүлдем назардан тыс қалды. Бұл байырғы халыққа тікелей зорлық - зомбылық көрсету саясаты, қазақтар-жер өндірісінің негізгі құралдарын экспроприациялау саясаты болды. Жиналыста отаршыл әкімшіліктің өкілдері мен шенеуніктері жерді ұрлау фактілерін атап өтіп, осы мәселеге мысалдар келтірді. Мәселен, диаметрі тоғыз шақырым болатын Көкшетау және Петропавл уездерінің шекарасындағы Тереңкөл көлінің жанында алты кент орналасқан. Қазақтар көлге еркін қол жеткізе алмады, қирап, қоныс аударуға мәжбүр болды. Екі жылдан кейін қоныс аударушылар көлдің жанындағы гүлденген жерді шөлге айналдырып, өз жерлерін тастап кетті. Белағаш көлінде жағалаулар гүлденген жерді бейнелеген. Қоныс аударушылар егістікке кіріскенде, жоғарғы жемісті топырақтар желмен құлады, фермерлер кетіп, жағалаулар шөлге айналды атап өткендей [64]. Бөкейхан, ғасырлар бойы бүлінбеген тың жерлерді жауапсыз жырту, жыртқыш пайдалану, сайып келгенде, олардың бедеулігі мен шаңды дауылдарына әкеледі. [46]. Сол сияқты, ғалымның мал жайылымынан айырылған казактар босқын бола алады; туған өлкесінен кетуге мәжбүр болады деген ескертулері кейіннен ақталды. Көшпелі малшылардың қозғалысы үшін кеңістікті тарылту олардың өмір сүру жағдайларын күрт нашарлатқанын, нәтижесінде топырақ эрозиясы, дала көлдерінің, басқа су қоймаларының кебуі пайда болғанын және экологиялық проблема туындағанын атап өткен жөн. Байырғы тұрғындардың құқықтары бұзылды, босану арасындағы жасанды түрде жанжал күшейе бастады. Сол кездегі

казак қоғамының әлеуметтік-экономикалық дамуының табиғи бағыты күрт бұзылды. Құнарлы жерлерді кең көлемде алып қою казак егіншілігінің дамуына кедергі келтірді. Жайылымдарды, көшпенділердің қозғалуына арналған кеңістікті құрғату казактардың мал шаруашылығының ілгерілеуіне қолайлы болмады, ғасырлар бойы қалыптасқан жайылым айналымы қағидаттарын бұзды. Шаруалардың отарлауы казактардың егіншілік шаруашылығының жойылуымен қатар жүрді. Сондықтан отарлаудың казак егіншілігінің дамуына қолайлы әсері туралы дәлелсіз айтуға болмайды. Қазақстанның бірқатар аудандарында егіншілік бұрыннан болған. Оңтүстікте, Чу өзенінің бойында егіншілік ежелден бері жүргізіліп, мал шаруашылығын артта қалдырды. 1898 жылы мұнда 1500 ондыққа дейін егілген 600 шаруа қожалығы болды, яғни орташа есеппен 3 ондыққа жуық, ал мал шаруашылыққа тек 8 бас, көшпелілерде - 20-40 бас келді [65.]. Жұмыста А. Бөкейхан 1908 жылы жарық көрген "Дала өлкесінің тереңіндегі орыс қоныстары" казак жерлерін орыс отарлауы басталғанға дейін көп уақыт бұрын, көптеген құжаттар көрсеткендей, Қырғыз өлкесінің жүрегіндегі ең ірі тұщы су өзендері-Нұра және Есіл өзендерінің аңғарында суармалы егіншілік дамығанын атап өтті. "Мал өсіру үшін қоршаған орта жағдайларын барынша пайдалана алатын көшпелі шаруашылық, шаруашылық жүргізудің артта қалған түрі емес, керісінше, әбден ұтымды шаруашылық" [46]. А. Бөкейхан бұл жұмыста Қазақстандағы шаруалардың отарлауының салдары қандай болғанын, табиғат пен шаруашылықты, туған даланы, жерді ұтымды пайдалануды терең білетіндігін көрсетті. Отарлаудың экономикалық салдары туралы айта отырып, казактың Егіншілік мәдениеті кері қайтарылғанын атап өткен жөн. Шаруалар өздеріне бөлінген жер учаскелерінің шекарасындағы мәдени аумақты кеңейтіп қана қоймай, олар бұрын байырғы тұрғындар өндеген көптеген жерлерді іске қосты. Сонымен, XIX ғасырдың ортасында казактардың отарлауы көрініс тапты өлкенің дамуы мен оның өнімділігіне ең зиянды жол. Көп ұзамай казактар алған кең жер учаскелері іске қосылды және олардың экономикасы көп жағдайда жеке еңбекпен, егіншілікпен айналысуға емес, қырғыз

халқының қандай да бір түрінде пайдалануға дейін азайды. 1848 жылы 22376 ондық егістік алқаптарын жүз ондық жер ретінде алған Копал станицасының казактары 1855 жылы, яғни сегіз жылдан кейін тек 1826 ондық егілді, бұл бұрынғы қырғыз егістіктерінің шамамен 7% құрады" [66]. Отарлаудың басында ең жақсы жер учаскелерін алу ешқандай нормаларсыз жүзеге асырылды; кейіннен статистиктер Щербина мен Кузнецовтың экспедициялары әзірлеген нормалар іске көмектеспеді, өйткені оларды сирек ұстанды, оларды "асыра сілтеп" тапты. Қазақтың жер пайдалануына айрықша мұқият тексеру жүргізілген жоқ, жерге орналастыру партиялары жердің артық болуы туралы ауызша "мәліметтерге" негізделіп, барлау, "көз өлшегіш" түсірілім негізінде алып қоюды айқындады. Бұл ғана емес, тұщы су көздері аз болған Солтүстік Қазақстанда оларды кенттердің мұқтаждықтары үшін алып қою қазақтардың пайдалануында қалған жерлерді игеру мүмкіндігінен айырды. Жер бөлу жұмыстары кезінде жерге орналастырудың шаруашылық-техникалық ережелері мүлдем сақталмады, соның салдарынан қазақтардың пайдалануында қалған жерлер шашыраңқы болды, оларға қоныс аударатын учаскелер енгізілді; әртүрлі Жер түрлерінің (қыстау, жаз, көктем, күзгі жайылымдар) арақатынасын сақтау қажеттілігі мүлдем ескерілмеді, бұл қатынастар бұзылды. Көшпелі жолдар да қамтамасыз етілмеді: көбінесе қыстаулар жайлаудан мүлдем ажыратылды, ал қазақтар көші-қон ауылдарын айналып өтіп, жайлауға жету үшін округтік, айналма жол жасауға мәжбүр болды. Ақырында, қазақтар мәдени орталықтардан, теміржолдардан және су артерияларынан алыс, ең нашар жерлерге біртіндеп даланың тереңіне қарай сүргілі. Ресей автократиясы бұл жерлерді қазақтардың уақытша пайдалануына ғана берілген "Мемлекеттік" деп есептей отырып, жаулап алушының құқығы бойынша қазақтардан жер алды. Қазақ жерлерін қоныс аударушыларға ұйымдасқан түрде берумен қатар, патшалық өз бетінше басып алуға рұқсат берді. Қоныс аударған шаруалар, ол қойылған жағдайлардың арқасында жаңа капиталистік қатынастардың тасымалдаушысы болған жоқ; ол тіпті ішкі губерниялық шаруалармен салыстырғанда артта қалды. Бұл

туралы К.К.Пален өзінің ережелерін қоныс аударушы шаруашылықтарды зерттеу деректерімен растай отырып былай деп жазады: "қазіргі жер саясатымен келісуге болмайды, қоныс аударушыларға коммуналдық құқықта орналасуға рұқсат беру, өйткені мемлекеттің орталығында жойылатын жер пайдаланудың мұндай нысандарын отырғызуға негіз жоқ деп есептеді. Мұндай жер жүйесі отырықшы халық бұрыннан қабылдаған және тіпті қырғыздар да мықтап игерген жер пайдалану түрлерімен салыстырғанда артта қалды[67]. Сенатор К.К.Пален Қазақстандағы патшалықтың отаршылық жүйесіне мынадай жалпы сипаттама береді: "бұл себептер өлкелік әкімшіліктің жеткіліксіз белсенді қарым-қатынасына байланысты облысты отарлауды мемлекеттік сомалар мен еңбекпен өңделген байырғы жерлерді орыс ұлтының ең аз жігерлі және мәдени өкілдеріне аз тарауға азайтты"[68]. Басқаша айтқанда, сенатор Пален Үкімет жерді кулакка жеке меншікке бермейді, бірақ столыпиндік "жер иесі" сияқты берік тірек бола алмайтын артта қалған қауымдастық құрады деп қынжылды. Келесі, Пален К. К., көші-қон шаруашылығының сипаттамасына көшеді және ең алдымен жасанды суаруды қолдануды тоқтатады. "Орыс ауылдары дайын арық жүйелерімен жер телімдерін алды. Алғашқы жылдары шаруалар егістіктерін қырғыздардың көмегімен суарды, бірақ көп ұзамай қарапайым суару әдістеріне үйренді. Дегенмен, қазіргі уақытта суару үшін суды пайдалану мүмкіндігі көп нәрсені қалайды. Көбінесе арықтар қажет болғаннан аз су береді, қырғыздармен су туралы даулар жиі туындайды және барлық жерде суды пайдалану өте маңызды емес. Көп су аймақтарында, мысалы, Гавриловское ауылында, Копальский округінде шаруалар судың көптігін теріс пайдаланғаны соншалық, кейбір егістіктерде топырақ қабаты ақылға қонымсыз суарумен шайылып кетті... Жетісудың тәжірибесі көрсеткендей, шаруалар өздерінің пайдалануына берілген қазыналық суару құрылыстарына өте немқұрайлы қарайды. Орыс халқы мұндай құрылыстар қазыналық шотқа салынуы керек деп санайды. Жаңа ауылдар пайда болған кезде шаруалар дайын қырғыз арықтарын тегін алады, олардың құны қазынамен қырғыздарға өтеледі. Бұл

шаруаларға зиян келтіретін жолмен әрекет ете алмайды". Пален егіншілік сипаттамасына көшіп, былай деп жазады: "Жетісу облысының барлық ауылдарында, ескі және жаңадан құрылған, жер иелену коммуналдық, мерзімсіз пайдалану құқығымен, мерзімді қайта бөлулермен. Көптеген ауылдарда қайта бөлу әр 2-4 жыл сайын жүзеге асырылады, бірақ тек бірнеше елді мекендерде, негізінен Лепсин уезінде ұзақ мерзімдер белгіленеді. Фермада ауыспалы егіс жоқ және бндай егін жинауды жалғастыра бергенше бір жерге себіледі. Ескі ауылдардағы егістіктер соншалықты жыртылған, олар бірнеше егіске төтеп бере алмайды, сондықтан бидайдан кейін әр жолы кем дегенде бір жыл бойы жерге демалу қажет. Кез-келген ауыспалы егістің болмауы және тек астық нандарын өсіру облыстың барлық орыс ауылдарының ортақ сипатын құрайды [69]. Жетісу шаруаларының экономикасы-бұл егістік нанның орнына арамшөптер туа бастағанға дейін бір жерлерде қайталанатын абайсыз дақылдардың әсерінеи жер таусылады. Шаруалар сұранысты ол болған жағдайда да қанағаттандырмайды, соның салдарынан қалаларда. ондық үшін. Жерді басып алу үш жүз жылға жуық уақытқа созылды. Барлық кезеңдерде олар казактардың жерін жаппай ұрлаумен қатар жүрді. Патшалық - казактардың соққы күші Қазақстанның тереңдігіне қарай жылжып бара жатқанда, империяның шекаралары шегініп, басып алынған жерлерде бекіністер - бекіністер, көптеген казак елді мекендері тұрғызылды. Бұл казактарды отандық, қазірдің өзінде игерілген аудандардан далаға қарай жүйелі түрде вытыстыруға әкелді. Көшпенділер қыстаудан, маусымдық жайылымдардан айырылды, осылайша олардың шаруашылық жүргізудегі жетістіктері жойылды. Отарлау саясатына қазақ халқының материалдық, н және рухани-адамгершілік мүдделері ғана нұқсан келтірген жоқ. Кеңесте казактардың қоралары әрқайсысында 10-15 киіз үйдің шағын бөлімдеріне бөлініп, одноауылдықтардың экономикалық мүдделерін, олардың адамгершілік және туыстық байланыстарын бұзатыны көрсетілген. Көбінесе шаруа кенттері көшпелі жолдардың бойында орналасқан, соның арқасында қоныстанушылар өз позицияларының пайдалылығын асыра

пайдаланып, казактардан малды өткізгені үшін үлкен алымдар алатын. Мәселен, Зайсан уезінде караиртыш, Кендерлік және Кальжир болыстарының қазақтары мал айдау үшін ерекше акы төледі: әр жылқыдан 20 тиын және одан да көп киіз үй туралы 20 тиын, гурттарды айдау үшін олардың санына байланысты бір немесе бірнеше қошқар алды. Жазда қазақтар болмаған кезде шаруалар көбінесе шабындықтарын шабып, малды ұрлап, оны қайтарып бергені үшін үлкен айыппұлдар тағайындайтын. Әрі қарай, жергілікті тұрғындардың суару саңылауларының жетіспеушілігінен тығыздығы байқалды. Бұл ереже құдықтардың ешқандай сыйақысыз таңдалуына байланысты пайда болды. Өкілдер өздерінің шағымдарында былай деп жазды: "қоныс аударушылар үшін орындар әдетте көлдерге жақын орналасқан, ал қазір шаруалар ондаған көлдерге иелік етеді, ал қырғыздар суармалы жерлерсіз қалады. Тек 1/9 қырғыз малы бар шаруалар 9/10 суару шұңқырына ие, ал қырғыздар бұрынғы 3 рет орнына қазір бір рет қана мал суарады, өйткені су жоқ. Оның жетіспеушілігінен қырғыздар күйреудің дұрыс жолына түсті". Жиналыста жергілікті өкілдер мен отаршыл әкімшіліктің шенеуніктері жердің өндіргіш күштерін ұрлау фактілерін атап өтіп, осы мәселеге мысалдар келтірді. Мәселен, диаметрі тоғыз миль болатын Көкшетау және Петропавл уездерінің шекарасындағы Тереңкөл көлінің жанында алты кент орналасқан. Көлге еркін қол жеткізе алмаған қазақтар қирап, қоныс аударуға мәжбүр болды. Екі жылдан кейін қоныс аударушылар көлдің жанындағы гүлденген жерді шөлге айналдырып, өз учаскелерін тастан кетті. Белағаш көлінде жағалаулар гүлденген жерді бейнелеген. Қоныс аударушылар егістікке кіріскенде, жоғарғы жемісті топырақтар желмен құлады, фермерлер кетіп, көл жағалаулары шөлге айналды. [70]. Жергілікті халықтың жағдайы одан да ауыр болды. Кеңестің қарауына қойылған мәселелер өз шешімін таппады. Жиналыс деп атап өтті. Қырғыздардың да, шаруалардың да экономикалық мүдделерін құқықтық қорғау әр мүдделі тарапта болуы керек. Алайда, бұл мүлдем болған жөк. Қоныс аударушылар жағында патша тұрды, үкімет отаршылдық бақару органдары жергілікті халық қорғансыз қалды. Қазақстандағы патшалықтың аграрлық

саясатын жүргізушілер салтанатсыз әркет етіп, қазақ халқына дұшпандықпен қарады. А. Бөкейхановтың куәлігі бойынша, 1907 жылы наурызда өткен жиында ауыл шаруашылығы департаментінің бас басқармасының директоры Крюков Қазақтар Шыңғыс хан мен Тамерлан ордасының ұрпақтары екенін мәлімдеді. Оларға қатысты американдықтар үндістерге қатысты осылай жасауы керек. Қазақтардың экономикасы ауыр салықтармен, түрлі алымдармен бұзылды.[46]. 1868 жылы 14 рубльге дейін өсті, 1914 жылы кибитқаға орташа есеппен 14 рубльге дейін өсті. одан да ауыр жағдайда жалға алушы қазақтардың шаруашылықтары болды, олар да колонизаторлардың ерікті әрекеттеріне ұшырады. Жоғары жалдау ақысын алу үшін қазақ әскерлерінің офицерлері қазақ ауылдары көшіп келген жерлерде жер учаскелерін таңдады. Жалдау ақысы күрделі, түсініксіз болып шықты. Сонымен, әскери жерлердегі жалдау ақысы қыстау құқығы, мал жаю, шөп шабу, егістік жерлер, еуаратын жерлерді пайдалану құқығы үшін алынды. 1907 жылғы 10 сәуірдегі "Прииртышский край" газеті былай ден жазды: "казактардың қырғыздардан алатын жоғары жалдау ақысы қырғыздың жағдайын төзгісіз етеді.Далада казак жерлерін жалға алып, осы жерлерді қырғыздарға оннан бір бағамен тапсыратын әртүрлі жыртқыш алыпсатарлардың найда болуы даланы стоырсытады. Тек шаруалар отарлауының өкілдері бұл стоырықты естімейді! Отаршылдық әкімшілігі қазірдің өзінде қалыптасқан отырықшы ошақтарды қиратып, жергілікті тұрғындарды шөлді және шөлейт аймақтарға күштеп қуып жіберді. Мәселен, көші-қон басқармасының шенеуніктері "бір Жетісуда 30 мыңнан астам халқы бар 5100-ден астам отырықшы ошақты күштеп қиратты"[65]. Мұндай жағдайлар облыстың дала аймақтарында әлдеқайда көп болды. Екіншілікке көшумен қоныстану қайшылықты процесс ретінде жүрді, ол қазақтар мен шаруалардың отарлау кезеңінде Қазақ ауыл шаруашылығында қалыптаасқан өндіргіш күштердің бұзылуы арқылы дамыды. Сонымен, XIX ғасырдың ортасында қазақтардың отарлауы көрініс тапты "өлкенің дамуы мен оның өнімділігіне ең зиянды жол. Көп ұзамай казактар алған кең жер учаскелері іске

қосылды және олардың экономикасы көн жағдайда жеке еңбекпен, егіншілікпен айналысуға емес, қырғыз халқының қандай да бір түрінде пайдалануға дейін азайды. 1848 жылы 22376 ондық егістік алқаптарын жүз ондық жер ретінде алған Копал станицасының казактары 1855 жылы, яғни сегіз жылдан кейін тек 1626 ондық егілді, бұл бұрынғы қырғыз егістіктерінің шамамен 7% құрады"[66]. Шаруалардың отарлауы қазақтардың егіншілік шаруашылығының жойылуымен қатар жүрді. Сондықтан отарлаудың қазақ егіншілігінің дамуына қолайлы әсері туралы дәлелсіз айтуға болмайды. Революцияға дейінгі Қазақстан жағдайында қазақтардың өмір сүруінің жалғыз көзі болған шаруашылықтың жалғыз саласы мал шаруашылығы болды деп санайтынар да шындыққа қарсы күнә жасайды. Қазақстанның бірқатар аудандарында егіншілік бұрыннан болған. Оңтүстікте, Шу өзенінің бойында егіншілік ежелден бері жүргізіліп келеді, мал шаруашылығы артта қалды. 1898 жылы мұнда 1500 ондыққа дейін егетін 600 шаруа қожалығы болды, яғни орта есеппен 3 ондыққа жуық, ал мал шаруашылыққа тек 8 бас, көшпелілерде - 20-40 бас келді [63]. Осы мәліметтерге сүйене отырып, натшалық отаршылдық саясатының прогрессивті сипаты туралы айтуға болмайды. Экономикалық және тарихи әдебиеттерде шаруалар отарлауының әсерінен қазақтарда егіншілік, шөп шабу дамыды, отырықшы болды, өлкенің өндірістік күштерінің дамуы жеделдеді деген біржақты көзқарастар шындыққа жанаспайды. Кейбір авторлардың қазақтарда егіншілік пен отырықшы болуының себептері қоныс аудару қорының құрылуынан туындаған жер тығыздығына дейін азаяды. Бірақ бұл бай дәлел емес. Осыған байланысты П.Г. Галузо "деп атап өтті. Жер тығыздығы, атап айтқанда, қазақтардың ең жақсы жерлерін көші-қон қорына алып қою жер пайдаланудың оқшаулануын, қазақ егіншілігінің дамуын және қазақтардың отырықшы өмір салтына көшуін жеделдетіп қана қоймай, керісінше, бұл прогрессивті процестерге кедергі келтірді, көшпелі малшылардың қозғалысы үшін кеңістіктің тарылуы олардың өмір сүру жағдайларын күрт нашарлатқанын атап өткен жөн, топырақ эрозиясының пайда болуы, дала көлдерінің, басқа су қоймаларының кебуі нәтижесінде

экологиялық проблема туындады [71]. Байырғы тұрғындардың құқықтары бұзылды, босану арасындағы жасанды түрде жанжал күшейе бастады.

Қазақстанның қоршаған ортасына аумақты өнеркәсіптік игеру, пайдалы қазбаларды игеру орасан зор залал келтірді. Сол жылдары минералдық ресурстарға бай Қазақстан негізінен өнеркәсіптің екі саласы дамыды, олар үшін жергілікті жерлерде шикізат болды. Бұл тау-кен және тау-кен өнеркәсібі. Тау-кен өнеркәсібінің дамуы Рудный Алтайда және түсті металдар мен көмір кен орындары игерілген Орталық Қазақстанда орын алды. Әрине, бұл саланың жоспарлы дамуы емес еді. Капиталист тау-кен өнеркәсібі қазақтардан жалға алынған жерлерді алын тастады. Кен орындары сатып алуға берілді, олар 20 жыл игерілгеннен кейін таусылып, тасталды. 1834 жылы көпес С. И. Попов Қарқаралы уезінде теологиялық күміс-қорғасын және басқа да кен кен орындарын игере бастады. 1839 жылы ол қорғасын мен күмісті балқыту үшін берекелі Стефаио зауытын, ал 1849 жылы Александровский (Баянауыл) салынды. 20 жылдан аетам уақыт жұмыс істегеннен кейін екі зауыт та жұмысын тоқтатты. 40-шы жылдары ХІХ ғасырда көпестер Н. Ушаков, А. Ержанов, С.Зотов жергілікті бақтардан Қарағанды көмір кен орнын, Успен мыс кен орны бар Нельда шатқалын, Жезқазған және Спасск-Воскресен кенішінің аудандарын сатып алып, мыс өндірумен айналысты. Н.Ушаков 1857 жылы спас мыс зауытын құрды. С. А. Попов 1887-1888 жылдары Қарқаралы маңында Космо-Демьяновскийді құрды. Балқаш степановский үзілістермен жұмыс істеген зауыттар: біріншісі-1913 жылға дейін, екіншісі – 1907 жылға дейін [72]. Бұл кәсіпорындардың барлығын кәсіпкерлер жеткілікті қаражат пен тәжірибесіз, өндіріс техникасы төмен және білікті жұмысшылар болмаған кезде салған және пайдаланған. Қазақстанды колонияға айналдырғаннан кейін Ресей оның жер қойнауын неғұрлым қарқынды игеруге кірісті. Пайдалы кендерді іздеуді күшейту басталды. Орыс капиталистері өз капиталын, ең алдымен, тау-кен өнеркәсібіне жұмсады, ескі жабдықты пайдаланды, табиғи ортаға үлкен зиян келтірді. Қолайлы жағдайлардың болмауы рентабельді өндірісті ұйымдастыруды

қиындатты, бұл әсіресе бай кен орындары болған кезде немесе кен көлемде жұмыс істеген кезде, аймақтың әртүрлі аймақтарында бірден көптеген кен және көмір кен орындарын игеру кезінде мүмкін болды. «Кендерді пайдалану өте жыртқыш сипатта болды-кендердің ең жақсы бөліктері қалай таңдалды, балқытылды және шахталар тасталды» [73]. Бастапқыда зауыттарда балқыту көмірмен жүргізілді. Нәтижесінде орман (Ку, Бахты, Кент) болған оазистік сипаттағы аудандарға орны толмас зиян келтірілді. Олар толығымен жойылды. XX ғасырдың басында өнеркәсіптік даму біршама қарқынды сипатқа ие болды. Түсті металлургияның дамуымен Қарағанды, Екібастұз, Майкобен көмір кен орындары игерілді. Революцияға дейінгі Қазақстанның көмір өнеркәсібі түсті металлургияның отын базасы ретінде дамыды. Қазақстан Ресей империясының отары бола отырып, соңғысының экономикалық артта қалуынан зардаи шекті. Өлке халықаралық капиталды пайдалану объектісіне айналды. Ресейдің ауыр өнеркәсіптің маңызды салаларын иемденуімен XX ғасырдың басында шетелдік капитал Қазақстанның барлық тау-кен өнеркәсібін де өз қолына алады. Революцияға дейінгі әдеби дереккөздердің, сондай-ақ қазақстандық зерттеушілердің деректері бойынша тау-кен саудагерлері жеткілікті капиталы мен тәжірибелі, техникалық сауатты кадрлары жоқ өндірісті дұрыс ұйымдастыра алмады. Олар жер бетінде кендердің болуының айқын белгілері бар жерлерде пайдалы қазбаларды өндірумен шектелді. Мұндай кен орындарының негізінде тау-кен өндірушілері кеніштер мен зауыттар салды, олар өндірістік қорлардың болуын егжей-тегжейлі зерттемеді, бұл көбінесе қысқа мерзімді пайдаланудан кейін кәсіпорындардың жабылуына әкелді. Өнеркәсіптік даму аймақтың экономикалық қажеттіліктерімен байланысты емес. Ол қайта өңдеу өндірісінің дамуымен қатар жүрмеді және шикізаттық, әдетте отарлық сипатта болды. Кен орындары жыртқыштықпен пайдаланылды. Бұл кен орнынан қол жетімді барлық нәрсені алып, содан кейін бұрынғы шахталарды қалдырып, өз қызметін басқа жерлерге ауыстырыңыз - бұл тау-кен өнеркәсібінің өзіне тән ерекшелігі болды. Табиғи және ауыл шаруашылығы ресурстарына бай аймақ біртіндеп өнеркәсіп пен

экологиялық проблема туындады [71]. Байырғы тұрғындардың құқықтары бұзылды, босану арасындағы жасанды түрде жанжал күшейе бастады.

Қазақстанның қоршаған ортасына аумақты өнеркәсіптік игеру, пайдалы қазбаларды игеру орасан зор залал келтірді. Сол жылдары минералдық ресурстарға бай Қазақстан негізінен өнеркәсіптің екі саласы дамыды, олар үшін жергілікті жерлерде шикізат болды. Бұл тау-кен және тау-кен өнеркәсібі. Тау-кен өнеркәсібінің дамуы Рудный Алтайда және түсті металдар мен көмір кен орындары игерілген Орталық Қазақстанда орын алды. Әрине, бұл саланың жоспарлы дамуы емес еді. Каниталист тау-кен өнеркәсібі қазақтардан жалға алынған жерлерді алып тастады. Кен орындары сатып алуға берілді, олар 20 жыл игерілгеннен кейін таусылып, тасталды. 1834 жылы көпес С. И. Попов Қарқаралы уезінде теологиялық күміс-қорғасын және басқа да кен орындарын игере бастады. 1839 жылы ол қорғасын мен күмісті балқыту үшін берекелі Стефано зауытын, ал 1849 жылы Александровский (Баянауыл) салынды. 20 жылдан астам уақыт жұмыс істегеннен кейін екі зауыт та жұмысын тоқтатты. 40-шы жылдары ХІХ ғасырда көпестер Н. Ушаков, А. Ержанов, С.Зотов жергілікті бақтардан Қарағанды көмір кен орнын, Успен мыс кен орны бар Нельда шатқалын, Жезказған және Спасск-Воскресен кенішінің аудандарын сатып алып, мыс өндірумен айналысты. Н.Ушаков 1857 жылы спвс мыс зауытын құрды. С. А. Попов 1887-1888 жылдары Қарқаралы маңында Космо-Демьяновскийді құрды. Балқаш степановский үзілістермен жұмыс істеген зауыттар: біріншісі-1913 жылға дейін, екіншісі – 1907 жылға дейін [72]. Бұл кәсіпорындардың барлығын кәсіпкерлер жеткілікті қаражат пен тәжірибесіз, өндіріс техникасы төмен және білікті жұмысшылар болмаған кезде салған және пайдаланған. Қазақстанды колонияға айналдырғаннан кейін Ресей оның жер қойнауып неғұрлым қарқынды игеруге кірісті. Пайдалы кендерді іздеуді күшейту басталды. Орыс капиталистері өз капиталын, ең алдымен, тау-кен өнеркәсібіне жұмсады, ескі жабдықты пайдаланды, табиғи ортаға үлкен зиян келтірді. Қолайлы жағдайлардың болмауы рентабельді өндірісті ұйымдастыруды

қиындатты, бұл әсіресе бай кен орындары болған кезде немесе кең көлемде жұмыс істеген кезде, аймақтың әртүрлі аймақтарында бірден көптеген кен және көмір кен орындарын игеру кезінде мүмкін болды. «Кендерді пайдалану өте жыртқыш сипатта болды-кендердің ең жақсы бөліктері қалай тандалды, балқытылды және шахталар тасталды» [73]. Бастапқыда зауыттарда балқыту көмірмен жүргізілді. Нәтижесінде орман (Қу, Бахты, Кент) болған оазистік сипаттағы аудандарға орны толмас зиян келтірілді. Олар толығымен жойылды. XX ғасырдың басында өнеркәсіптік даму біршама қарқынды сипатқа ие болды. Түсті металлургияның дамуымен Қарағанды, Екібастұз, Майкобен көмір кен орындары игерілді. Революцияға дейінгі Қазақстанның көмір өнеркәсібі түсті металлургияның отын базасы ретінде дамыды. Қазақстан Ресей империясының отары бола отырып, соңғысының экономикалық артта қалуынан зардап шекті. Өлке халықаралық капиталды пайдалану объектісіне айналды. Ресейдің ауыр өнеркәсіптің маңызды салаларын иемденуімен XX ғасырдың басында шетелдік капитал Қазақстанның барлық тау-кен өнеркәсібін де өз қолына алады. Революцияға дейінгі әдеби дереккөздердің, сондай-ақ қазақстандық зерттеушілердің деректері бойынша тау-кен саудагерлері жеткілікті капиталы мен тәжірибелі, техникалық сауатты кадрлары жоқ өндірісті дұрыс ұйымдастыра алмады. Олар жер бетінде кендердің болуының айқын белгілері бар жерлерде пайдалы қазбаларды өндірумен шектелді. Мұндай кен орындарының негізінде тау-кен өндірушілері кеніштер мен зауыттар салды, олар өндірістік қорлардың болуын егжей-тегжейлі зерттемеді, бұл көбінесе қысқа мерзімді пайдаланудан кейін кәсіпорындардың жабылуына әкелді. Өнеркәсіптік даму аймақтың экономикалық қажеттіліктерімен байланысты емес. Ол қайта өңдеу өндірісінің дамуымен қатар жүрмеді және шикізаттық, әдетте отарлық сипатта болды. Кен орындары жыртқыштықпен пайдаланылды. Бұл кен орнынан қол жетімді барлық нәрсені алып, содан кейін бұрынғы шахталарды қалдырып, өз қызметін басқа жерлерге ауыстырыңыз - бұл тау-кен өнеркәсібінің өзіне тән ерекшелігі болды. Табиғи және ауыл шаруашылығы ресурстарына бай аймақ біртіндеп өнеркәсіпнен

метрополия халқы үшін шикізат пен азық-түліктің ірі жеткізушісіне айналды. Колония ретіндегі рөлі күшейе түсті, нәтижесінде топырақтың деградациясы, жердің шөлейттенуі, су айдындарының ластануы немесе сусыздануы, найдалы қазбаларды тауын тастап кете берді, дұрыс пайдаланылмады; орман алқаптарына үлкен зиян келтірді, жергілікті тұрғындардан ең жақсы жерлерді алып тастады. Нәтижесінде сол кездегі қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық дамуының табиғи бағыты күрт бұзылды. Құнарлы жерлерді кең көлемде алып қою қазақ егіншілігінің дамуына кедергі келтірді. Жайылымдардың тарылуы, көшпепділердің қозғалуына арналған кеңістік қазақтардың мал шаруашылығының ілгерілеуіне қөлайлы болмады, ғасырлар бойы қалыптасқан жайылым-айналым қағидаттарын бұзды. Даладағы өз ношицияларын нығайту бағытын неғұрлым батыл жүргізді.

Осылайша, патшалық пен аймақты өнеркәсіптік игерудің қоныс аудару саясатының нәтижесінде қоршаған ортаға үлкен зиян келтірілді, нәтижесінде топырақтың деградациясы, жердің шөлейттенуі, су объектілерінің ластануы немесе дегидратациясы, пайдалы қазбаларды жыртқыш пайдалану; орман алқаптарына үлкен зиян келтірілді, жергілікті тұрғындардан ең жақсы жерлерді алып тастады.

2.2. Табиғатқа техногендік әсер етудің негізгі кезеңдері

Қазақстаидағы қоршаған ортаның дағдарыстық жай-күйі, қазіргі кезеңде көбінесе XIX-XX ғасырлар бойы жүргізілген әлеуметтік-экономикалық саясаттың нәтижесі болып табылады, оның негізінде өндіргіш күштерді дамытуға және табиғи ресурстарды пайдалануға экстенсивті көзқарас жатыр. Экономикалық міндеттердің үстемдігі көбінесе әкімшілік-тыйым салу, экономикалық қарама-қайшы сипаттағы қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шаралардың формальды, декларативті сипатын тудырды. Адамзатты толғандыратын маңызды жаһандық проблемалардың бірі қоғам мен табиғаттың өзара іс-қимылы мәселесі болды. Қоршаған ортаның

(биосфераның) табиғи ерекшеліктері бойынша республика аумағының жартысынан астамы шөл және шөлейт жерлерге жатады, ал табиғат пайдаланудың қалыптасқан, басым ресурстық-шикізаттық жүйесі кезінде халық шаруашылығы кешенінің өнеркәсіптік аймақтарының өндіруші және қайта өңдеуші кәсіпорындарының, әскери объектілердің экологиялық жағынан осал табиғи жүйелерге және оларда тұратын халыққа техногендік жүктемесі экстремалды жоғары болып қала береді. Осыған байланысты елде қолайсыз, ал бірқатар аймақтарда дағдарыстық экологиялық жағдай қалыптасты. Патшалықтың қоныс аудару саясаты мен аймақтың өнеркәсіптік дамуы нәтижесінде қоршаған ортаға үлкен зиян келді, нәтижесінде топырақтың тозуы, жердің шөлейттенуі, су объектілерінің ластануы немесе дегидратациясы, тау-кен жұмыстарын есепсіз пайдалану болды; орман алқаптарына үлкен зиян келді, жергілікті тұрғындардан ең жақсы жерлерді алып тастады – бұл табиғатқа техногендік әсердің бірінші кезеңі болды.

1920-шы жылдары Кеңес өкіметінің орнауымен республикада табиғатқа техногендік әсер етудің екінші кезеңі басталды. Осы уақытта, патша режимі кезіндегідей, Қазақстанға орталықтың шикізат базасының рөлі берілді, оны Ф.И. Голошкекин қолдады [74]. Бұған қарсы ірі саяси қайраткер С. Сәдуақасов шықты, ол индустрияландыру идеясын республика үшін барынша тиімді және оның экономикалық мүмкіндіктерін, табиғи және адами ресурстарын ескере отырып қолдады. Ол партияның және оның басшыларының шет елдердегі саясаты негізінен орталық өнеркәсіп үшін шикізат базасын көрген бұрынғы саясаттан айтарлықтай ерекшеленбейтінін атап өтті [75]. Зорлық-зомбылық шешімдерінің, экономика мен саясаттағы өрескел қателіктердің нәтижесінде тарихи құрылымдар жойылды. Дәстүрлі мал шаруашылығы орнында өндіруші өнеркәсіп салалары күштен енгізілді, ол республиканы негізінен супериндустрияландыру елінде жүзеге асырылатын шикізат қорына айналдырды. Сол кезеңнің өзінде, біріншіден, «Б» тобы өз дамуында айтарлықтай артта қалды, екіншіден, «А» тобының кәсіпорындары экологиялық салдарды ескерусіз, ескірген технологиялар негізінде экстенсивті жолға сүйене

отырыл құрылды. Прimitивизм, экологиялық сананың төмен мәдениеті қоршаған ортаға өндірістік және басқа да іс-әрекеттердің салдары айтарлықтай бағаланбайтындығына әкелді. Кейінірек индустрияландырудың төтенше қажеттілігіне сілтемелер, жеке тұлғаға табыну режимін орнату кез келген күмәнді өшіре бастады. XX ғасырдың 30-шы жылдардың басынан бастап КСРО-да елдің көп бөлігінің экономнкалық артта қалуын және ауыр өнеркәсіптің басым салаларын алдыңғы қатарлы техникалық-экономнкалық шекараларға шығару үшін жүргізілген өте жылдам өнеркәсіптік даму бірінші кезектегі мақсат ретінде қарастырыла бастады. Сталинизм кезінде социализмге «казармалық» модель енгізген әкімшілік-командалық жүйе пайда болды және ақыры калыптасты. Экономикада тікелей жұмысшылар мемлекеттік меншікке билік ету құқығынан көбірек бюрократиялық басшылықпен бөлінді. Директивалық жоспарлардың орындалуы даусыз заң болып жарияланды. Олар құнарлы жерлерді тонап, тазарту мен ресурстарды үнемдеуді үнемдей отырып, табиғи ресурстарды ұтымды пайдаланудың айқын ережелерін елемей, «кез келген жағдайда» жүзеге асырылуы керек еді. Екінші дүниежүзілік соғыс, оның барысында экономика ғана емес, табиғи орта да жойылды, экономиканы қалпына келтіру міндеттері ұзақ уақыт бойы елдің барлық күштерін алаңдатты. Көптеген өнеркәсіптік кәсіпорындар Қазақстан аумағына көшірілді. Нормалар мен ережелерге қайшы, бұл кәсіпорындардың барлығы дерлік қала ішінде, кездейсоқ, көлік мәселесін шешу үшін тазарту қондырғыларын салу үшін алаңсыз салынған. Осының барлығы қалалық өнеркәсіпті экологиялық қайта жаңартуды өте қиын етеді және осы себепті Қарағанды, Өскемен, Шымкент және Қазақстанның басқа қалаларының атмосферасы кез келген ШЖК-дан жоғары ластанған. 1920-шы жылдардың ортасында КСРО-да жеңіске жеткен тоталитарлық жүйе 1940-шы жылдардың ортасында, соның ішінде Қазақстанда да өзінің шарықтау шегіне жетті. Кеңестік тоталитаризмнің негізгі белгілерінің бірі — оның империялық табиғаты.

Табиғатқа техногендік әсер етудің үшінші кезеңі 1946 жылдан 1970 жылға дейін өтті. Ядролық қару мен басқа да

әскери техниканы әскери-техникалық сынау 1946 жылдан басталды, құпиялылық жағдайында Ресейде емес, атап айтқанда Қазақстанда жүргізілді, бұл тоталитаризмнің империялық табиғатын айқын көрсетеді, республика орталықтың «экологиялық колониясына» айналды. 1949 жылғы 29 тамызда Семей қаласының маңында Сарыарқа кеңістігінде қуаты 20 килотон болатын алғашқы атомдық жарылыс жасалды, қазақ даласының қасіреті басталды. Соңғы жылдары табиғатты соғыстармен, жалпы қаруланумен байланысты әскери әсерден қорғау, сондай-ақ экологиялық қарудың бір түрі ретінде әрекет ететін әртүрлі әдістер белгілі бір табиғи процестердің табиғи ағымына тікелей әсер ететін экологиялық проблеманың осындай аспектісінің рөлі артып келеді. Қару жарысының экологиялық салдары шектеулі табиғи ресурстардың өнімсіз ысырабынан айқын көрінеді. Әуе күштері мен зымыран қаруын қолдана отырып маневр жасау үшін үлкен аумақтар қажет. Мысалы, «ауа-ауа» зымырандары қолданылатын оқу-жаттығулар алаңы шамамен 250 мың га / га полигондарда, яғни 30x75 км / өлшемді тік төртбұрышта өткізіледі. Жаппай қырып-жоятын қаруды, ең алдымен ядролық қаруды сынау үшін одан да үлкен аумақтар қажет. Қазақстандағы полигондар үлкен аумақты алып жатты. Қауіпсіздік пен құпиялықты қамтамасыз ету мақсатында осындай мақсаттарға арналған учаскелердің мөлшері елеулі қормен белгіленеді. Әдетте, әскери базалар мен сынақ полигондарының аумағы пайдалы экономикалық қызмет үшін тікелей шығын болып табылады. Танктер мен бронетранспортерлердің табандары топырақ қабатын, өсімдіктерді бұзады, бұл жердің эрозиясын тудырады, полигондар шұңқырлармен толады. Жарылмаған снарядтар, металл сынықтар, улы заттар, радиоактивті қалдықтар қалады. Мұның бәрі осындай аудандарды одан әрі ауылшаруашылық және өнеркәсіптік пайдалануды мәселелі немесе мүмкін емес етеді. Топырақ қабаты мен құнарлылығын қалпына келтіру, мұндай жерлерді тазарту қымбат және ұзақ процесс. Көбінесе бұл жерлер біржола жоғалады. Ірі жер пайдаланушылардың арасында әрқашан өздерінің өндірістік цехтары, ангарлары, қоймалары, сынақ полигондары бар әскери кәсіпорындар болды.

Оқу-жаттығу және маневр кезінде қоршаған ортаға зиян келді. Дыбыстан жоғары әскери ұшақтар мен зымырандардың сынақ және патрульдік рейстері атмосфераның озон қабатына зиян келтіреді. Қару-жарақтың кейбір түрлерін тасымалдау және сақтау кезіндегі қателіктер немесе жазатайым оқиғалар экологиялық қайғылы жағдайлардың алғышарты бола алады. Ядролық қару бұрын-соңды болмаған жойқын күш қауіпінің пайда болуына әкеліп қана қоймай, олар уланған жерді, ауаны, суды, топырақты береді. Бұл аса қауіпті апаттар, суға ағып кететін және жарылған ядролық өнімдерді сақтау үлкен қауіп тудырады. Ядролық қаруды тұрақты түрде сынау Қазақстанның орасан зор кеңістігін адам тұрмайтын және қауіпті аудандарына айналдыра отырып, экологиялық қолайсыз өзгерістердің жинақталуына алып келеді. Ондаған жылдар бойы халық ядролық жарылыстардың статистикасын жасырды. Қазақстан аумағында ядролық сынақтар 1949 жылдан 1989 жылға дейін жүргізілді. Ресми республикалық ақпарат көздеріне сүйенсек, 40 жыл ішінде 470 жарылыс болды: 90 әуе, 26 жерүсті және 354 жерасты. Ресей деректері бойынша Семей полигонында 1961 жылдан 1991 жылға дейін 125 атмосфералық ядролық сынақ өткізілді, оның ішінде: 100 әуе (оның ішінде 8 биіктік), 25 жерүсті, 348 жерасты. Ресми есептер бойынша аумақтың ядролық ластануы, негізінен, әуе және жер үстіндегі жарылыстар нәтижесінде және 69 жер асты жарылыстарынан шыққан ГАЗ фракциясының есебінен болды. Осы аймақтың аурушандығы мен өлімі туралы деректерді талдау полигонның жұмыс істеуінің теріс әсерін көрсетті. Жер бетіндегі ластанудың белсенділігі 11,6 мың Ки, жерасты 12,87 млн Ки, яғни, жерасты ластануы 99,99% -дан асады [76]. Қазақстанның бірқатар облыстарында 1970-80-ші жылдары атом энергиясын халық шаруашылығының мұқтаждықтары үшін пайдалану мүмкіндігін зерделеу мақсатында жерасты ядролық жарылыстары жүргізілді. Атырау облысында — он, Батыс Қазақстан облысында — жеті, Маңғыстауда — үш рет, Оңтүстік Қазақстан облысында — екі жарылыс болып, Торғай, Қостанай, Ақтөбе облыстарында бір-бірден жүргізілді. [54]. Ядролық жарылыстар жүргізілген жерлердегі геологиялық-гидрогеологиялық

жағдайларды талдау — стронций-90 және цезий-137 өнімдерінің жерасты сулы қабаттарға ену қаупі бар екенін көрсеткен. Мәселен, 1966–1976 жылдары 160–1500 м тереңдікте газ сақтау үшін жер асты қуыстарын құру мақсатында 1966–1976 жылдары 17 ядролық жарылыс жүргізілген «Галит» мекемесінде бакылаудан алынған су үлгісінде 1992 жылы 250 м тереңдіктегі ұңғымадан стронций–90 және цезий–137 табылған [77]. Бұл жарылыстардан пайда болған үлкен қуыстардың ғалымдар болжағандай тығыз емес екенін және ядролық жарылыс өнімдері жер асты суларын ластайтындығын көрсетеді. Демек, жер асты суларының басқа алаңдарда да радиоактивті ластану мүмкіндігі жоққа шығарылмайды. Ал «Галиттен» басқа, Қазақстанда «Лира», «Меридиан», «Регион», «Батолит», «Лазурит» және басқа да ұқсас объектілер бар. NASA және АҚШ-тың атмосфералық құбылыстарды зерттеу жөніндегі ұлттық орталығының бір топ мамандары әскери аспектілері бар американдық «Шатл» ғарыш бағдарламасын кең көлемде жүзеге асыру жер климатына теріс әсер етуі мүмкін деген қорытындыға келді. Ғарыш кемесін орбитаға шығаратын екі қатты отын зымыраны атмосфераның жоғарғы қабаттарына шамамен 300 тонна алюминий тотығын шығарады. Тальк тәрізді бұл ұсақ ақ ұнтақ циррус бұлттарындағы мұз кристалдарының санын екі есе арттыра алады. Нәтижесінде күн сәулесінің шағылысуы күшейеді, бұл планетадағы ауа температурасының жалпы төмендеуіне ықпал етеді. Техникалық қызметтің кеңеюімен планетамыздың биосферасын зиянды әсерлерден қорғау міндеті Жерге жақын орбиталарда күшейеді деп болжауға болады. Талдықорған облысындағы Сарыөзек полигонының аумағында көп тонналы зымыран қондырғыларының кешенін жою кезінде қоршаған ортаға үлкен залал келтірілді. Жезқазған және Батыс Қазақстан облыстарының едәуір аумағында ұзақ уақыт бойы әртүрлі зымырандар мен әскери техниканың әуе, жерүсті және жерасты сынақтары жүргізілді.

Көбінесе аспаннан өлі снарядтардың қалдықтары түсіп, өрістерді бітеп, ауылшаруашылық жұмыстарын қиындатты. Сондай-ақ, қозғалтқыш қондырғыларының жану өнімдері — су мен топырақты ластайтын улы химикаттар түседі. Ғалымдардың

пікірінше, зымырандарды ұшыруды ядролық жарылыспен салыстыруға болады: отынның 80% жанып, атмосферада қалады [78]. Ғарыш кеңістігін игерудің салдары айқын: өсімдіктер әлемінің жойылуынан, денсаулыққа қауіптілігінен басқа, адамдар өз іс-әрекеттерін жүзеге асыру үшін Қазақстан аумағын пайдалануды жалғастыратын республика үкіметінен де, әскери ведомстволардан да орнына ештеңе алған жоқ. Аумақты «ғарыш қоқыстарынан» тазарту жоспарлары ғарыш айлағы өкілдерінің қатысуымен жасалды. Бірақ ұшырудың жағымсыз салдарын жою және Байқоңырды қамтамасыз ету үшін іс жүзінде ешқандай шара қолданылмады, мұнда СЧ құлау алаңын тексерудің бір мысалы келтірілген: «отынның шығарындылары мен жану ошақтары 150 x 90 м аумақты алып жатыр, РКН қалдықтары – 290 м x 175 м. Бұл учаскелер жайылымға арналған еді [78]. Жезқазған облыстық экология және биоресурстар басқармасы «Амангелді» атындағы және «Қарсақпай» кеңшарларының шаруа қожалықтары айналымынан ауыл шаруашылығының 7 млн рубльден астам жерін шығарды. Әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің ғалымдары жүргізген топырақты химиялық талдау нәтижелері экологтардың күткенінен де асып түсті. Жерде ауыр металдардың едәуір мөлшері табылды, ал №5 сынамада цезий-137 радиоизотопының іздері табылды. Барлық зерттелген сынамаларда удың жоғары мөлшері – мышьяк анықталды [78].

Дәрігерлердің айтуынша, бұл аудандарда олигофрения диагнозымен ауыратын науқастар санының өсуі байқалды, онкологиялық аурулар саны күрт өсті, соның негізінде суицид жағдайлары жиілеп кетті. Ағзалар үшін, соның ішінде адамдар үшін ерекше қауіп зымыран отынының құрамдас бөлігі ретінде пайдаланылатын зат - нитрозодиметиламинг (әрі қарай – НДМГ, немесе оны әдетте гептил, НДМГ деп атайды) қауіптіліктің бірінші класына жатады. Бұл ағзаға кез келген жолмен – асқазан-ішек жолдары, тыныс алу органдары, тері және шырышты қабаттар арқылы қауіпті. Өткір уланудың клиникалық көрінісі НДМГ козуы, тыныс алудың бұзылуы, тоникалық және клиникалық конвульсиялар, бауыр мен

бүйректің зақымдануы, тіптен ұрпақтардың көбеюіне, ұрықтың дамуына әсер етеді, ұрпақтарда туа біткен кемтарлық пен катерлі ісікті тудырады. НДМГ тек топырақ ғана емес, Жезқазған облысының Ұлытау және Жезді аудандарындағы су айдындары да уланған. Кеңшардан 22 км жерде орналасқан Ағотай көлінің жанында, Амангелді ауылында 15 жыл бойы 2-3 метрлік велина зымырандарының қалдықтары жатыр. Осы көлден алынған балшық сынамаларын зерттегенде оның құрамында гептил бар екенін көрсетті [79]. Топырақты бейтараптандыру бойынша жұмыстар жүргізілген жоқ. Бұл Қазақ мемлекеттік университеті қызметкерлерінің жүргізген зерттеу жұмыстарының нәтижелерімен расталады. Құлау орындарындағы топырақтағы гептилдің мөлшері ШРК-дан 9-100 есе асып түсті. Өнеркәсіптік экологияның мемлекеттік өнеркәсіптік бірлестігі Жезқазған облысында үш жыл бойы Сарышаған әскери полигоны мен Байқоңыр ғарыш айлағына байланысты экологиялық жағдайды зерттеді, олар үшін облыс аумағынан 7 млн. гектардан астам жер бөлінді. Мамандар: «Жалпы ғарыш айлағы мен полигон объектілері бойынша экологиялық дағдарыс жағдайы 165 мың шаршы км алаңда қалыптасты, бұл халықтың 70% тұратын облыс аумағының 50% құрайды», - дейді [79]. Халықты жасанды түрде жасалған экологиялық шиеленістен әлеуметтік қорғауға шамамен 300 миллиард рубль біржолғы өтемақы қажет болды. Облыстық әкімшілік Үкіметке сол кездегі Жезқазған облысын экологиялық апат аймағы деп жариялауды өтінді. Алғаш рет ғалымдар зымырандардың ұшырылуы жоғарыда айтылғандай адамдардың денсаулығына әсерін айтпағанда, биосфера тұрақтылығының бұзылуына, уақытша «озон тесіктерінің» пайда болуына және ауа-райының күрт өзгеруіне әкелетін ескерткен. Батыс Қазақстан облысының Орда ауданында әскери полигон орналасқан. Онда авиациялық және зымыран жабдықтары сыналды, осы аймақта бірнеше ядролық жарылыстар болды. Сонымен қатар, зерттеушілердің айтуынша Семейге қарағанда біршама өзгеше сипаты болды. Мұнда ұшақтар мен зымырандарға ядролық зарядтарды жеткізу тәсілдері зерттелді. Іске қосу Капустин Яр полигоны арқылы жүзеге асырылды. Бұл

полигон қазір кеңінен танымал. Жарылыстардың басым көпшілігі ауада шығарылды, үлкен аумақ радиоактивті қалдықтармен жұқтырылды. Судың да, топырақтың да ауыр химиялық бітелуі анықталды. Батыс Қазақстан облысында Хаки-сор тұзды батпақтары бар. Олардың ұзындығы 60 км-ден асады. Мұнда ауыр металдардан құрамы көп болды, едәуір асын кеткені анықталған. Жердегі зымырандар мен ұшақтардың қалдықтары ыдырайды, суда ериді және жылдар бойы жиналады. Жергілікті тұрғындар республика басшылығына, әскери орталық мекемесіне бірнеше рет жүгінді, бірақ 1989 жылы әскери полигондар орналасқан Қазақстанның барлық облыстарында жаппай қозғалыс оларды жабу бойынша және тұрғындарға барлық материалдық және экологиялық шығындарды өтеуді талап етумен басталды. «Қазақ тілі» қоғамының жергілікті бөлімшесі ұйымдастырған митингте Жезқазған облысының тұрғындары да осындай талаптармен сөз сөйлеген [80]. «Байқоңыр ғарыш айлағын жабуды, оны көп жылдар бойы пайдаланудың экологиялық салдарларын тез арада таратуды бастауды және Жезқазған облысының аумағында халық үшін тиісті жеңілдіктермен экологиялық апат аймағы мәртебесін енгізуді», облыс орталығының жұртшылық өкілдерінің облыстық экология және биоресурстар басқармасының қызметкерлерімен өткен кездесуіне қатысушылар Қазақстан Парламентіне осындай үндеу жасады. Құжатта облыс халқының, әскери-өнеркәсіптік кешен және ғарыш ведомствосы объектілерінің шамамен 70% -ы қоршаған флора мен фаунаға өте жағымсыз әсер етудің сенімді фактілері келтірілген. Мұнда адамдардың өмір сүру ұзақтығының төмендігі, соңғы жылдары олардың жалпы аурушаңдығы едәуір өсті, ал балалар өлімі орташа республикалық деңгейден 2-2,5 есе жоғары. Ғалымдардың пікірінше, бұл ғарыш айлағының қызметіне байланысты қолайсыз экологиялық жағдайдың салдары. Осылайша, қоршаған ортаға қару-жарақ сынақтарының теріс салдары табиғи ресурстарды өнімді ысырап етуден, қоршаған орта сапасының нашарлауынан, сондай-ақ адам денсаулығына орны толмас зиян келтіруден көрінді.

Республика үшін экологияға және дәстүрлі мал шаруашылығына үлкен зиян ғылыми тұрғыдан дайын емес тың және тыңайған жерлерді игеруге әкелді, ол басынан бастап астық проблемасын шешудің кең жолына бағытталған, үлкен аудандарда топырақ эрозиясына әкелді. Тың және тыңайған жерлерді игеру-қазақстандық тарихнама үшін жаңа проблема емес. 1950-70 жылдардың екінші жартысындағы құжаттар жинағында, көптеген мақалалар мен монографияларда сол оқиғаларға қатысушылардың естеліктері, ғылыми конференциялар мен симпозиумдардың материалдары жарық көрді. Тарихнаманың негізгі кезеңдері негізінен партия жетекшілерінің ұстанымдары мен көзқарастарымен және осы жылдардағы КОКП-ның тиісті «сүбелі» құжаттарымен, әрине, ғалымдарға қол жетімді болатын партиялық мұрағаттардың кештерінде емес, ресми түрде анықталды. Жаңа көшбасшының келуімен партияның құжаттары көбінесе айтарлықтай түзетулерге, қайта бағалауға, кейде маңызды ережелер мен бағалардың керісінше өзгеруіне ұшырады, ал тарихшылар жаңа тәсілдерді ескілермен байланыстыруға, нашар үйлесіндерді біріктіруге мәжбүр болды. Жоғарыда айтылғандардың бәрі осы тақырыпты дамытуда 1950-70 жылдардағы әдебиеттің рөлін жокқа шығармайды. Осы жылдардағы еңбектерде, ең алдымен, тың және тыңайған жерлерді игерудегі бүкілхалықтық қозғалыс туралы көптеген құнды мәліметтер бар — сол жылдардағы тарихнаманың негізгі және жалғыз мәселесі (партияның рөлі туралы мәселені қоспағанда). Кейінгі жылдары тарихшылар тың эпопеяны зерттеуге деген қызығушылықтарын мүлдем жоғалтты және ешқандай мүмкіндіктер болмады: қағидаттық сипаттағы құжаттар қол жетімсіз болып қалды және тек 1990 жылдардың ортасынан бастап Қазақстан Тәуелсіз мемлекет болған кезде объективті жазылған мақалалар мен жарияланымдар пайда бола бастады, бұл жерде Ж.Б. Абылхожиннің жұмысын атап өтуге болады, мұнда бір тарау осы мәселеге арналған [81]. Біздің ойымызша, осы тақырыптың көптеген аспектілері жаңадан құпиясыздандырылған құжаттарды қолдана отырып, әлеуметтік және экологиялық салдарға ерекше назар аудару керек. Сонымен бірге, сол

жылдардағы оқиғаларды объективті талдау, олардың өткен және қазіргі кездегі елдің ауыл шаруашылығын дамытудағы маңызы, орасан зор науқанның салдарын бағалау тарихты әділ түсіндіру үшін ғана емес, сонымен бірге белсенді ауылшаруашылық айналымына қатысатын кең аумақтардың экологиялық жағдайын түсіну үшін де қажет, олардың экономикалық әлеуеті мен әлеуметтік жағдайлары. Тың игеру сабақтары жана жер қатынастарын қалыптастыру, жердің еркін айналымына ұмтылу кезеңінде ерекше маңызды. 1950 жылдардағы науқанның тарихи аспектісін қарастыра отырып, оған қате, кездейсоқ табысқа есептегендегі нақты мүмкіндіктерді, күштер мен жағдайларды ескермей қабылданған және т.б. ретінде біржақты көзқарас өте қарапайым және негізсіз екенін атап өткен жөн. Тың жерлерді игеру туралы үкіметтің шешімінің қабылдануы айтарлықтай негіз болды. 1953 жылы елде азық-түлік тапшылығы сезілді. Оны екі жолмен жеңуге болады: астық өндірісінің дәстүрлі аудандарында егіншіліктің күшеюі немесе кең дала алқаптарын жырту арқылы елдің шығысында нан алу. Бірінші жағдайда егіншілікті технологиялық қайта құру үшін көп күш қажет болды, ол үшін тынайтқыштар өндірісі мен қолданылуын кеңейту және егіншілік мәдениетін едәуір арттыру қажет болды. Екінші жол – дәстүрлі, аз тиімді, бірақ қарапайым, дегенмен батыста ауыл шаруашылығы сол жылдары ғылыми-техникалық прогрестің мүмкіндіктеріне сенімді бола бастады. Таңдау «Елде астық өндірісін одан әрі ұлғайту және Тың және тыңайған жерлерді игеру туралы» қаулы қабылдаған КОКП ОК 1954 жылғы ақпан-наурыз Пленумында жасалды. Оның бастамашысы және негізгі әзірлеушісі Н.С. Хрущев болды. Көп ұзамай, 1954 жылы 22 қаңтарда Н. Хрущев КОКП Орталық Комитетінің Президиумына «Астық мәселесін шешу жолдары» туралы ескерту жіберді, оған «1954-1955 жылдары тың және тыңайған жерлерді игеру арқылы астық өндірісін ұлғайту туралы» қаулы жобасы, мемлекеттік жоспардың, ауыл шаруашылығы министрліктерінің, совхоздардың және осы мәселе бойынша дайындықтардың баяндамасы қоса берілді, Хрущев өзінің жазбасын жасау кезінде осы ведомстволардың оның тапсырмасы бойынша дайындалған материалдарын, атап

айтқанда 1954-1955 жылдарға арналған тың және тыңайған жерлерді игеру осы материалдар негізінде анықталған. Сонымен бірге, олардың авторлары кейінгі жылдары жаңа жерлерді жырту қарқынының едәуір төмендеуін және мелиоративті жұмыстарға, ауылшаруашылық техникаларын қатаң сақтауға, соның ішінде таза буларды қолдануға және т.б. назар аудару қажеттілігін қарастырды. Тың және тыңайған жерлердің табиғи құнарлылығын оларды игеру басталғаннан кейін бірнеше жыл ішінде ғана пайдалануға болатындығы атап өтілді. Алайда Хрущев жер ресурстарын ұтымды пайдалану жөніндегі мамандардың бұл ұсыныстарын ескермеді [82].

Н.С. Хрущев өз бағдарламасының бірінші және ең салмақты қарсыласын Қазақстан КП ОК бірінші хатшысы — Ж. Шаяхметов және осы ОК бюросының мүшелерін қарсы алды. Олар тың және тыңайған жерлерді жырту байырғы қазақ халқының мүддесін бұзуға әкелетінін, өйткені малды жаюдан айыратынын, қоршаған ортаға үлкен залал келтіретінін айтқан болатын [83]. Ж. Шаяхметов пен Қазақстан КП ОК бюросының мүшелері тарапынан тың жерлерді игеру туралы өз идеясының «түсінбеушілігіне» тап болып, содан кейін оның нұсқауларының ашық «диверсиясына» тап болған Хрущев ескі аппараттық тәсілмен әрекет ете бастады: осы республиканың КП ОК Пленумында, содан кейін съезде өзгеше пікірлестерді ой елегінен өткізді, қысқа мерзім ішінде Қазақстан басшыларын алмастырды, бұл ретте қалыптасқан канондарды және ол тіпті бұл лауазымдарға байырғы ұлт өкілдерін ұсынған жоқ: Қазақстан КП ОК бірінші және екінші хатшылары лауазымына КОКП ОК төралқасы П.К. Пономаренко (бірінші хатшы) ұсынылды және көп ұзамай И.И. Афоновтың орнына Л.И. Брежневті (екінші хатшы) бекітті. Жаңа басшылар келгеннен кейін біраз уақыттан кейін Қазақстанда тың аудандарындағы шабындықтар мен жайылымдардың бір бөлігін жыртуға байланысты мал шаруашылығы өнімдерінің өндірісі қысқарады деп мәлімдеген мамандармен полемика жүргізуге мәжбүр болды. Брежнев 1956 жылы ақпанда КОКП XX съезінде сөйлеген сөзінде өз қарсыластарының дұрыстығын еріксіз растады: «Алайда, Қазақстанда мал шаруашылығын дамытудың

жылдардағы оқиғаларды объективті талдау, олардың өткен және қазіргі кездегі елдің ауыл шаруашылығын дамытудағы маңызы, орасан зор науқанның салдарын бағалау тарихты әділ түсіндіру үшін ғана емес, сонымен бірге белсенді ауылшаруашылық айналымына қатысатын кең аумақтардың экологиялық жағдайын түсіну үшін де қажет, олардың экономикалық әлеуеті мен әлеуметтік жағдайлары. Тың игеру сабақтары жаңа жер қатынастарын қалыптастыру, жердің еркін айналымына ұмтылу кезеңінде ерекше маңызды. 1950 жылдардағы науқанның тарихи аспектісін қарастыра отырып, оған қате, кездейсоқ табысқа есептегендегі нақты мүмкіндіктерді, күштер мен жағдайларды ескермей қабылданған және т.б. ретінде біржақты көзқарас өте қарапайым және негізсіз екенін атап өткен жөн. Тың жерлерді игеру туралы үкіметтің шешімінің қабылдануы айтарлықтай негіз болды. 1953 жылы елде азық-түлік тапшылығы сезілді. Оны екі жолмен жеңуге болады: астық өндірісінің дәстүрлі аудандарында егіншіліктің күшеюі немесе кең дала алқаптарын жырту арқылы елдің шығысында нан алу. Бірінші жағдайда егіншілікті технологиялық қайта құру үшін көп күш қажет болды, ол үшін тынайтқыштар өндірісі мен қолданылуын кеңейту және егіншілік мәдениетін едәуір арттыру қажет болды. Екінші жол – дәстүрлі, аз тиімді, бірақ қарапайым, дегенмен батыста ауыл шаруашылығы сол жылдары ғылыми-техникалық прогрестің мүмкіндіктеріне сенімді бола бастады. Таңдау «Елде астық өндірісін одан әрі ұлғайту және Тың және тынайған жерлерді игеру туралы» қаулы қабылдаған КОКП ОК 1954 жылғы ақпан-наурыз Пленумында жасалды. Оның бастамашысы және негізгі әзірлеушісі Н.С. Хрущев болды. Көп ұзамай, 1954 жылы 22 қаңтарда Н. Хрущев КОКП Орталық Комитетінің Президиумына «Астық мәселесін шешу жолдары» туралы ескерту жіберді, оған «1954-1955 жылдары тың және тынайған жерлерді игеру арқылы астық өндірісін ұлғайту туралы» қаулы жобасы, мемлекеттік жоспардың, ауыл шаруашылығы министрліктерінің, совхоздардың және осы мәселе бойынша дайындықтардың баяндамасы қоса берілді, Хрущев өзінің жазбасын жасау кезінде осы ведомстволардың оның тапсырмасы бойынша дайындалған материалдарын, атап

айтқанда 1954-1955 жылдарға арналған тың және тыңайған жерлерді игеру осы материалдар негізінде анықталған. Сонымен бірге, олардың авторлары кейінгі жылдары жаңа жерлерді жырту қарқынының едәуір төмендеуін және мелиоративті жұмыстарға, ауылшаруашылық техникаларын қатаң сақтауға, соның ішінде таза буларды қолдануға және т.б. назар аудару қажеттілігін қарастырды. Тың және тыңайған жерлердің табиғи құнарлылығын оларды игеру басталғаннан кейін бірнеше жыл ішінде ғана пайдалануға болатындығы атап өтілді. Алайда Хрущев жер ресурстарын ұтымды пайдалану жөніндегі мамандардың бұл ұсыныстарын ескермеді [82].

Н.С. Хрущев өз бағдарламасының бірінші және ең салмақты қарсыласын Қазақстан КП ОК бірінші хатшысы — Ж. Шаяхметов және осы ОК бюросының мүшелерін қарсы алды. Олар тың және тыңайған жерлерді жырту байырғы қазақ халқының мүддесін бұзуға әкелетінін, өйткені малды жаюдан айыратынын, қоршаған ортаға үлкен залал келтіретінін айтқан болатын [83]. Ж. Шаяхметов пен Қазақстан КП ОК бюросының мүшелері тарапынан тың жерлерді игеру туралы өз идеясының «түсінбеушілігіне» тап болып, содан кейін оның нұсқауларының ашық «диверсиясына» тап болған Хрущев ескі аппараттық тәсілмен әрекет ете бастады: осы республиканың КП ОК Пленумында, содан кейін съезде өзгеше нікірлестерді ой елегінен өткізді, қысқа мерзім ішінде Қазақстан басшыларын алмастырды, бұл ретте қалыптасқан канондарды және ол тіпті бұл лауазымдарға байырғы ұлт өкілдерін ұсынған жоқ: Қазақстан КП ОК бірінші және екінші хатшылары лауазымына КОКП ОК төралқасы П.К. Пономаренко (бірінші хатшы) ұсынылды және көп ұзамай И.И. Афоновтың орнына Л.И. Брежневті (екінші хатшы) бекітті. Жаңа басшылар келгеннен кейін біраз уақыттан кейін Қазақстанда тың аудандарындағы шабындықтар мен жайылымдардың бір бөлігін жыртуға байланысты мал шаруашылығы өнімдерінің өндірісі қысқарады деп мәлімдеген мамандармен полемика жүргізуге мәжбүр болды. Брежнев 1956 жылы ақпанда КОКП XX съезінде сөйлеген сөзінде өз қарсыластарының дұрыстығын еріксіз растады: «Алайда, Қазақстанда мал шаруашылығын дамытудың

жағдайы шиеленісті және әлі де болса қанағаттанарлықсыз күйде қалып отырғанын айту керек, бұл үшін КОКП Орталық Комитеті Қазақстан партия ұйымының жұмысын әбден орынды сынға алды» [84]. Осыдан кейін Шахметов пен Афонькин өз қызметтерінен кетуге мәжбүр болған. Сонымен, ескі басшылық жеңе алмайтын тың жерлерді игерудің жаңа жауапты міндеттерін шешу үшін екі «варягқа» тапсырылды. Тыңға арналған тағдыр шешті пленум қарсаңында өзінің негізгі қарсыластарынан арылып, игеріліп жатқан тыңның негізгі бөлігі орналасқан Қазақстанның жаңа көшбасшыларының жүз пайыздық қолдауына ие болған Хрущев тіпті пленумда оның тікелей қатысуымен әзірленген бағдарламаға, ең алдымен қуаңшылық егіншілік проблемалары бойынша маманданған ғалымдар тарапынан айтылған өткір сын-ескертиелерден де құтыла алмады. Солардың бірі — В.Р. Вильямс атындағы топырақ-агрономиялық станциясының директоры, профессор М.Г. Чижевский. Съезд мінберінен Хрущевке жеке өзі жүгініп, ол оны «Сібірдегі, Қазақстандағы, Оралдағы ең керемет жерлерді күресу өте қиын арамшөптердің жаппай баурайына» айналдыру мүмкіндігінен сақтандырды. Жүйесіз егістігі бар шаруашылықты жүргізген және көптеген жерлердің қатты қоқыстануына алып келген «Зернотрест» совхозының қайғылы тәжірибесін ескеру керек, - деп атап өтті ғалым. Ол тың игерудің басынан бастап булы ауыспалы егістерді, көпжылдық шөптерді енгізуді, астық өндірісін мал шаруашылығымен үйлестіруді ұсынды» [82]. Осылайша, Хрущев ғалымдардың, құрғақ егіншілік саласындағы мамандардың даусына құлақ аспады, бірақ олардың ұсыныстарынан бас тартты. Бұл ретте, бәлкім, оның басты қателігі – оның пәрменімен тың жерлерді игеруге ауқымы «жентек қардай» өсті. Процесс ерекше жылдамдықпен дамыды. Сол кездегі газеттер жазғандай, «1954 жылдың көктемінде 20 мыңнан астам трактордың жүні боз, қауырсынды далаға көшіп келіп, оны алып егістікке айналдырды». Бұл акция нан үшін жаппай шайқас немесе сол газеттегі тың жерлерге шабуыл түрінде өтті. 1954-1960 жылдар аралығындағы қысқа мерзімде Қазақстанда 25,5 млн га жер жыртылды [81]. Сол газеттер бұл аумақты Испаниямен немесе

Франциямен салыстырды. Тыңның көтерілуімен бірқатар дала аудандарында 80% және одан да көнке жеткен аумақтың жыртылуы күрт өсті. Астық шаруашылығының дамуы жақындап келе жатқан азық-түлік дағдарысынан шығуға мүмкіндік берді, дегенмен елді астықпен қамтамасыз ету проблемасын түбегейлі шешу мүмкін болмады, өйткені астық өнімділігі (барлық күш-жігерден кейін орта есеппен 8-9 кг/га) төмен болды, дәстүрлі экстенсивті шаруашылыққа сәйкес науқаншылдық және партиялық нұсқаулардың көп болуымен қатар, шығындар да жоғары болды, өйткені мәселе баламасыз, «кез келген бағамен», барлық деңгейлерде жеткілікті зерттеусіз шешілді. Қалай болғанда да, өндірістік және әлеуметтік жетістіктерді бағалай отырып, тыңның «шабуылы» мемлекеттің күш-жігерін жоққа шығаратын және халықтың орасан зор, жанқиярлық еңбегін жоятын үлкен экологиялық қауіп-қатермен байланысты екенін түсінуге болмайды. Экологиялық тұрғыдан алғанда, бұл «шабуыл» көлемі жағынан тағы бір кеңею болды, бұл апатты салдарға әкелуі мүмкін. Апат жаппай жер жыртыудан бірнеше жыл өткен соң Қазақстанның дала өрістерінің барлық ауқымында орасан зор «шанды қазандық» түрінде орын алды. Бұл апат болжалды ма? Л.И. Брежневтің өзінің «Тың» кітабында былай деп жазған: «Тыңдағы партияның агротехникалық саясаты адамның даланың таза табиғатына араласуының теріс салдарын барынша азайтуға, осы жерде егіншіліктің ең жоғары мәдениетін бекітуге, содан кейін құрғақ аймаққа жақсы бейімделген егіншілік жүйесін құруға әкелді. Бірақ ол нақты қандай болады, біз алдымен білмедік және біле алмадық». Бұл карама-қайшылықты фразаның артында мұқият назар аударуға және алдын-ала қажет қайта қарастыруға лайық өте көрнекі сабақтармен мүлдем басқа шындық жатыр. Қабылданған экспансияның экологиялық апаты сөзсіз болжалды. Осы оқиға басталғанға дейін жүз жыл бұрын Ресейде ұқсас болды, дегенмен елдің оңтүстігінде ауылшаруашылық экспансиясы аз болды. 1861 жылғы реформадан кейін жерді жаппай жыртыудың салдары В.В. Докучаевтың 1893 жылы жарық көрген «Наши степи прежде и теперь» кітабында айқын және түсінікті талданды. Мұның салдары белгілі: жер үсті ағындарының

күшеюі, эрозия, аумақтың кебуі, дефляция, топырақтың дегумификациясы және т.б. сол рейкаға сол құралдармен баспауға болады, әсіресе 30-шы жылдары бүкіл әлемге өркениеттің соңы ретінде қабылданған АҚШ пен Канададағы ұлы жазықтағы антропогендік табиғи апат түрінде одан да көрнекі сабақ ұсынылды. Алқаптардағы миллиондаған гектар тың жерлерді жаппай жырту жел эрозиясының кен дамуына әкелді. «До того как умрет природа» кітабында Ж.Дорст 1934 жылы 12 мамырда АҚШ-тағы «аза тұту» күндерінің ең қорқыныштыларының бірін сипаттайды, сол кезде «жалпы жазықтар Америка тарихындағы бұрын-соңды болмаған табиғи апаттың сахнасына айналды... жел торнадо континент арқылы шығысқа қарай жүрді. олар Вашингтон мен Нью-Йорктің үстіндегі аспанды қараңғылап, Атлантикаға кетті. Содан бері «шанды ыдыс» деген атқа ие болған жалаңаш аудандар жел эрозиясының орталығы болды». Эрозияны ресми түрде ұлттық апат деп таныған үкімет топырақ эрозиясына қарсы қызмет ұйымдастырды, ол 2 жылдан кейін топырақ қорғау қызметі болып қайта құрылды. Екіншіліктің эрозияға қарсы жүйесін дамытуға үлкен күш жұмсалды, онда соқалар жазықтық кескішке жол берді, ал барлық басқа әдістер топырақты қорғауға ие болды (әдеттегі орнына сабан сепкіштер, тістің орнына айналмалы тырмалар және т.б.). Әкімшілік органдармен бірге ғалымдар жаңа жүйені дамытуда фермерлердің консерватизмін ұзақ уақыт жеңді [85].

Мұның бәрі 20 жылдан кейін КСРО-да бұрын-соңды болмаған сияқты көрінді. Әрине, Н.С. Хрущевтің де, Л.И. Брежневтің де «тың эпосын» ұйымдастырушыларында экологиялық «агротехникалық саясат» туралы әңгіме болған жоқ. Хрущев сталиндік режимнің құлдырауына ұшыраған ауыл шаруашылығын сол ерікті әдістермен шығаруға тырысты. Баға туралы, әсіресе жауапкершілік туралы сөз болған жоқ. Унитарлық режимі бар елде оны ұрандармен жұмылдыру, жарты шындықты алдау және басқа науқанға тарту оңай болды. Бұл науқандар ірі қайта құруларды ұйымдастырудың негізгі нысаны болды, олардың ықтимал баламалар мен ғылыми қамтамасыз етуге немқұрайлы қарауы болды. Сонымен бірге,

ғылым, егер ол тартылса, партия мен Үкіметтің көзқарасын негіздеп, дамытуы керек еді. Бұл жағдайда экономикалық және экологиялық тұрғыдан проблеманы терең ғылыми зерттеу мүмкін болмады, өйткені келесі тарихи секірістің жоспары өздігінен пайда болды және найзағай жылдамдығымен жүзеге асырылды. Қандай да бір әлеуметтік жайлылықтың белгілерін күтпей, мыңдаған адамдар шатырларда, жер қазғыштарда, барактарда өмір сүруге, көптеген кедергілер мен қиыншылықтарды жеңуге тап болып, тың жерлерге бет алды. Олардың көпшілігінде өздерінің тіршілік ету орталарын тастап, жоғалтатын ештеңе болмады. Көптеген адамдар жаңа өмір идеясына, қорқынышты соғыстан кейін елді жандандыруға, ерлік романтикасына құмар болды. Тыңды көтеруге арналған Комсомол жолдамалары бойынша 600 мың ерікті кетті, ал тыңға жіберу туралы өтініш миллионнан астам болды. Ел басшылығына, оның елді нан тапшылығынан біржола арылту жөніндегі игі ниетіне сене отырып, халық табиғатты және басқа да ұлы құрылыстарды өзгертудің сталиндік жоспарын іске асыру кезіндегідей кезекті айырылуға дайын болды. Бұл төлем қабілетсіздігінің басты себебі, әртүрлі науқандардың тиімділігінің төмендігі, олардың экологиялық қауіптілігі және т.б. олардың ойластырылмаған және дайын емес шешімдерінің шығындары халықтың мойнына ауыр ауыртпалық түсірді. Тағы бір қателікке жол берген жауапсыз жоғарғы билік қалыптасқан оққылықты жабу үшін үнемі келесі науқанды ойлап тапты. Сәтсіздікке ұшыраған немесе сәтсіз науқаннан қорытынды жасамай, маңызды негіздемегерсіз, сараптамаларсыз жаңасын бастады. Сонымен науқаннан науқанға дейін... Науқанның барлық тізбегінің ішінде тың ең нәтижелі болды, бірақ одан да жаман болуы мүмкін еді. Игерілген жерлерде шанды дауылдар болған кезде, биліктің жоғарғы қабаттарында ерекше алаңдаушылық көрінбеді. ВАСХИЛ ғылыми орталықтарындағы эрозия мәселелері үнсіз талқыланды. Эрозияға қарсы іс-шараларды енгізу арқылы егіншілікті жетілдіру қажеттілігі туралы айтылды, далалық орман алқаптарына ерекше рөл берілді. Егер 1957 жылы А.И. Бараев бастаған Қазақ (кейіннен Бүкілодақтық) астық шаруашылығы